

David van der Linden, *Experiencing Exile: Huguenot Refugees in the Dutch Republic 1680-1700* (PhD Utrecht University 2013; Politics and Culture in Europe, 1650-1750; Farnham: Ashgate, 2015, xx + 289 pp., ISBN 978 14 7242 927 8).

Van der Linden has done an impressive job in producing this monograph which ably fills an important gap in our knowledge of the Huguenot experience in the Netherlands in the pivotal period of their mass exodus from France, 1680-1700. The book goes beyond straightforward chronological narrative to encompass a consideration of the evolving nature of Dutch Huguenot memory. We are thus taken on a journey that combines narratives of escape and exile mixed in with a mature consideration of the subsequent cultural landscape created among exile communities. Though focussed in-depth on the Netherlands in a twenty-year period, Van der Linden is suitably aware of the richly textured international nature of the Huguenot community in this period of flux and wide-ranging movement. Nomadism characterised the experience of many (arguably most) refugees, promoting an internationalist outlook and agenda that is suitably considered in this book. Soldiers naturally feature in the story and it is a testament to the quality of Van der Linden's research and analysis that he has been able to integrate the experiences of Huguenots at all levels of society, encompassing both elite and ordinary refugees (168).

The book makes a valuable contribution to the wide-ranging diaspora historiography of recent times. Understandably, the Huguenots have features prominently in debates on this topic and as an area of study themselves. Van der Linden's work contributes to these debates in terms of its conclusion on cultural evolution within the Dutch Huguenot community. Interestingly, he reiterates the idea that the Netherlands was the most important Huguenot refuge; something that has been contested by leading Huguenot researchers in favour of England, including Robin Gwynn (*Huguenot Heritage: The History and Contribution of the Huguenots in Britain* (Brighton 2001) 132) and David J.B. Trim (*The Huguenots: History and Memory in Transnational Context: Essays in Honour and Memory of Walter C. Utt*, D.J.B. Trim (ed.) (Leiden 2011) 142). Van der Linden is, however, acutely aware of the rapid and wide-ranging movement of Huguenots between countries. This was especially the case for Calvinist ministers attempting to secure places for themselves and minister disparate flocks (68). Throughout the book he provides one of the clearest investigations I have seen of the effects of abjuration, reminding that all refugees remained intimately connected to family members back home in France who had

accepted conversion to Roman Catholicism. Building on this, Van der Linden engages ably with the complexity of exile, including its psychology, motivation and consequences, via an insightful and nuanced reading of the sources.

By the late-1690s, it was clear to most Huguenots that they must forever live beyond the borders of France if they hoped to persist in the practice of their faith free from persecution. They, and their powerful patrons, had internationally failed to alter their fate. Thus they were compromised into considering a rapprochement with their host nations. This is context in which the exiles in the Netherlands (as elsewhere) started to deal with the complex realities of living as guest-strangers in foreign countries. Part of this involved the construction of a new identity in which religion and escape narratives comforted them in exile and justified their retention of foreign habits, beliefs and even language at variance to the local population. In this sense, Van der Linden's nuanced use of well-known evidence adds profitably to our appreciation of the psychology of the refugees, including the 'ordinary' exile as much as the well-known (e.g. Pierre Bayle and the Basnage brothers).

The book consists of three sections: 'The Economy of Exile', focussing on a narrative of exile from France to the Netherlands, 'Faith in Exile', a study themed around issues including faith and identity and 'Memories in Exile', a critical consideration of sources. The appendix contains useful statistical data extrapolated from the wide-ranging reading of source material.

The book's thesis is that the experience of Huguenot exile was far more complicated on a psychological level than has often been credited. Historiographically, the French refugees have been viewed as either religious heroes or as harbingers of the Enlightenment, with little appreciation of the challenges of exile as a community. Even for such a large and (relatively) homogenous group – and the recipients of huge international sympathy and support – religious exile in early-modern Europe was complex and unsettling. Similar to refugees of all periods, they faced uncertain futures, were forced to reconstruct their lives, including careers and fortunes, and all without endangering the initial reason for their situation: the desire to worship in their chosen manner, uncompromised and free from interference of persecution.

Matthew Glozier, University of Sydney/Sydney Grammar School

Peter Jan Knegtmans, *Geld, ijdelheid en hormonen. Ernst Laqueur (1880-1947), hoogleraar en ondernemer* (Amsterdam: Boom, 2014, 356 pp., ISBN 978 90 8953 362 3).

How Ernst Laqueur (1880-1947) survived the Second World War is truly remarkable. Of Jewish heritage, he was dismissed from his position as professor of Pharmacology at the University of Amsterdam by 1940. As a consequence, he was prohibited from continuing to supervise the research at his pharmaco-therapeutic lab. This measure was especially harsh, as the laboratory not only served Laqueur's academic research but also that of the pharmaceutical company Organon, which he had co-founded in 1923. The stakes were high, involving not only financial revenue and production but also the international competition to discover new hormones (Laqueur's area of specialization) and introduce them in medical practice.

The chapter covering the Second World War is a natural climax in Peter Jan Knegtmans' biography of Laqueur (2014). Knegtmans is clearly revisiting familiar terrain, having previously authored both a work on the history of the University of Amsterdam (UVA) and one dealing specifically with this academic institution during the Second World War. The comprehensive account of Knegtmans' expertise and the level of suspense the author maintains make the chapter particularly fascinating.

Banned from his laboratory, Laqueur worked as a physician within Amsterdam's rapidly marginalized Jewish community. His energies were increasingly consumed by the struggle to survive, as he tried to arrange for permits and to be included on lists that would give himself and his family a brief respite from deportation. His family capital bought him some time, but it was in the end a matter of luck that Laqueur and his wife were not deported. Two of his daughters and their families were less fortunate. Laqueur and his wife were devastated but did what they could by sending care packages of bread and tobacco, while they were held in Westerbork.

When reading about Knegtmans' depiction of Laqueur, the German term *Macher*, meaning 'doer' in English, comes to mind. Laqueur was not a passive bystander, as his wartime activities illustrate. Laqueur consistently aimed to maximize his professional potential. 'He had the ability to take chances and seize opportunities', Knegtmans writes. By studying medicine, he was able to establish a medical practice, ensuring the maximum freedom and respect attainable by Jews in Prussia (he was originally from Breslau – now Wrocław). Upon embarking on an academic career, 'taking chances' included specializing in the rising field of physiology. The introduction of physical-

chemical methods brought one breakthrough after another. Laqueur saw promising opportunities. He would specialize in the emerging and highly lucrative field of hormone research.

After obtaining his PhD in chemical physiology at the University of Breslau in 1905, Laqueur's search for a permanent academic position took him to Heidelberg, Halle, Königsberg, and Groningen. His willingness to accept jobs from the eastern corners of Germany to the provincial Dutch town of Groningen attests to Laqueur's flexibility. It was, however, not always clear where flexibility turned into opportunism. Laqueur did not hesitate to convert to the Protestant Reformed Church in 1906 (despite strong objections from his parents) to circumvent any potential disadvantages that Jews faced in pursuing an academic career in Germany at the time. In 1917, accepting a position at the Vlaamsche Hoogeschool, the German university in occupied Ghent, briefly placed him on the wrong side from a historical perspective.

Once he became a professor at the University of Amsterdam, Laqueur wisely chose to focus on hormones, the active substances in organic extracts. These substances started to inspire medical researchers all over the world after two Canadian scientists discovered insulin in 1921. Soon thereafter, Laqueur engaged in obsessive efforts to purify and produce insulin himself – to the extent that his children called him *Insulinvati*. Around the same time he started working with Van Zwanenberg's meat-packing company, with which he co-founded the pharmaceutical company Organon. The funding and material support that Laqueur derived from Organon enabled him to conduct research at the international vanguard. Laqueur's research group was the first to isolate the male hormone testosterone in 1935. Contributing significantly to Laqueur's international standing, this discovery probably remains the greatest source of his renown. His work during the prewar years therefore brought him the professional acknowledgement he craved for so long.

Knegtmans colors his narrative with remarkable detail throughout the book, gathering an impressive collection of personal material from the Laqueur family. In addition to correspondence and diaries of Laqueur and his wife, he obtained those of other family members, including Laqueur's mother and some of his children. Nearly every page attests to the wealth of source materials. In a few instances, the overall portrayal of Laqueur almost disappears behind a mass of details. Laqueur's brief Belgian escapade, for example, came to an end when he contracted an illness at the same time that the despised Vlaamsche Hoogeschool closed in November 1918. Given the precariousness of the situation, a short assessment of how Laqueur's position in Ghent affected him personally or his international standing would have been welcome. Instead, the author simply moves on to Laqueur's attempts to find a new position.

Most of the time, however, the solid narrative supports historical understanding of the book's subject. Knegtmans, for example, writes

extensively about Organon and Laqueur's role in its research, based on the Organon company archives and correspondence between Laqueur and the university administration. This book is an important contribution to the vastly growing literature on the history of R&D in the Netherlands. Knegtmans highlights, for example, Laqueur's recurrent struggles with the university administration to obtain approval for his collaboration with Organon. The university administration held that teaming up with corporate industry was incompatible with the task of the university. Laqueur, by contrast, had long ago adjusted the motto from the early days of his career of 'aim for the truth, no matter whether it is useful' to 'Suchet nicht nur die Wahrheit, wenn sie nützt, doch freut euch, wenn dies der Fall ist'.

In sum, *Geld, ijdelheid en hormonen. Ernst Laqueur, hoogleraar en ondernemer* is a rich and moving biography of a striking individual, whose life story coincided with one of the most exciting periods in the pharmaceutical history of the twentieth century.

Pim Huijnen, Utrecht University

Johan Otten, *Duivelskwartier: 1595. Heksen, heren en de dood in het vuur* (Nijmegen: Vantilt, 2015, 438 pp., ISBN 978 90 6004 244 7).

What is perhaps most striking about the witch-hunt that engulfed Peelland, a territory in the north-east of the Duchy of Brabant in 1595, is how ‘ordinary’ it was. Ordinary is a word I use advisedly. The witch-hunt of Peelland was ordinary not because witch-hunts were a regular occurrence there as they were in parts of Germany. It also was not ordinary in the strict sense of the word; Johan Otten’s gripping account is filled with pathos and suspense. One cannot help but feel for the twenty-three tormented women – and the casualties were all women – who died horrible deaths. The witch-hunt was ‘ordinary’ only in the sense that it shares striking similarities with large-scale witch-hunts elsewhere.

For starters, the witch-hunt began, as quite a number did, with an attention-seeking child. Twelve-year old Heylken Brycken sought to impress her playmates with knowledge of a spell that her mother had taught her and which could be used to harm and kill men and livestock. Her mother Margriet had already been suspected of witchcraft. When a neighbour denied Margriet the use of a plot of land, she uttered a vague ‘You’ll-regret-this’ (‘Daar ga je spijt van krijgen’) threat which the neighbour well-remembered when he fell ill. It offers an almost textbook altercation that conforms to the famous charity-refusal model set out by Keith Thomas and Alan Macfarlane in the 1970s. Margriet seems to have confessed, in part, in a vain attempt to exculpate her daughter, repeatedly telling anyone who would listen that Heyken wasn’t capable of witchcraft, while her daughter stubbornly insisted that she was grown-up enough to be a threatening witch.

The witches’ confessions, too, were strikingly normal. The accused, in common with witches across the continent, reported that the devil’s semen was cold, but they offered little detail about the witches’ sabbath. No unbaptised children were apparently eaten there. Some of the accused even went to the sabbath on foot. As the witch-hunt spread from village to village it – equally predictably – changed character. The original accusations in the village of Cranendonck, against Margriet and others, were sustained by the suspicions and denunciations of their neighbours. Yet once torture was employed it was the mention of accomplices that fuelled further persecutions. The nearby Lord of Mierlo and Lierop, Erasmus van Grevenbroeck, seized his chance. He had long suspected the local pastor’s maid (and possibly the priest himself as well) of being responsible for his chronic joint pain. Five

women were executed on 18 September. Not satisfied, Van Grevenbroeck managed to interrogate, torture, and dispatch a further ten, all within a single week. Particularly shocking is the case of ninety-year-old Griet Mijnsheren. Senile and confused, she was unable to confess. Whereas the others had been strangled first, she was burnt alive on account of her 'obstinacy'.

These gross judicial irregularities do conform to another general rule; the fact that large-scale witch-hunts almost inevitably happen in the absence of oversight from central authorities. The stronger the state, historians have learnt, the fewer hunts take place. The Council of Brabant belatedly intervened and banned the swimming of witches (which had been used to gain evidence in the later trials) as a superstitious practice. A councillor was dispatched to investigate and even interrogate the trigger-happy local authorities. Documents from this investigation yield rich and unusual insights into these trials. Normally the witchcraft historian has to make do with the trial records, which inevitably are biased towards the interrogators and end with a sentence. The Brussels inquiry spoke not only with the officials involved but also with survivors and relatives of those executed. Otten uses these documents skilfully and judiciously to reveal dimensions that would have otherwise been hidden from view, such as the irregularities that led to a confused nonagenarian being burnt alive.

Otten offers a compelling and convincing narrative of this tragedy. His account is remarkably clear – no small feat given the expansive cast of characters involved – as well as even-handed. This book is not a persecution of Van Grevenbroeck and his (thankfully less successful) colleague Bernard van Merode, Lord of Asten. Whatever hidden motives these men may have held, this witch-hunt was no money-spinning venture. (Still, one cannot but feel sad that these men died peacefully in their beds.) Finally, if the witch-hunt of 1595 was 'ordinary', then that also suggests that it gives insights into wider patterns of witch-hunting, and as such, it may have something to teach historians of other parts of Europe as well. An English translation would be an excellent idea.

Jan Machielsen, Cardiff University

David Henley and Henk Schulte Nordholt (eds.), ***Environment, Trade and Society in Southeast Asia: A Longue Durée Perspective*** (Leiden: Brill, 2015, 262 pp., ISBN 978900428841).

The *longue durée* is back in fashion. The thought-provoking and much debated *History Manifesto* by Jo Guldi and David Armitage (Cambridge University Press 2014), for example, commends the return to analysis over the long-term, as propagated by the famous French historian Fernand Braudel. The volume under review, published in honour of the leading environmental historian of Indonesia, Peter Boomgaard, also hails the *longue durée*, and every author in this book refers explicitly to either Braudel or the long-term. Are such efforts worthwhile? Does the *longue durée* offer new insights that might otherwise have been overlooked?

Some of the advantages of the *longue durée* are clear from the start. Analysing deforestation in the Philippines over the long-term, Greg Bankoff is able to demonstrate the exceptional rate at which forests were depleted between 1950 and 1987, even though humans exerted profound influence in the forests from early on. William Clarence-Smith shows the difficulties which colonial powers encountered time and again when they tried to breed imported, larger horses in Southeast Asia, as only the smaller horses that had lived in the area for centuries, probably the descendants of Tibetan ponies, were able to adapt to tropical conditions. There are also political continuities: informal networks with a high degree of patronage and clientelism dominated Indonesian politics in the past and still endure in the present day, enabling Henk Schulte Nordholt to explain the fragmented nature of citizenship in that country.

Braudel's concept of the *longue durée* also paid particular attention to geography and the environment. In this field, Jan Wisseman Christie describes how the highly fertile soil of Mataram enabled early state formation in the first millennium CE; this despite breaks in development because of volcanic eruptions that impacted the coalition between politics and religion, leading to a new syncretic Hindu-Buddhist belief system and a shift of the core political region from Central Java to the East. In a similar vein, Anthony Reid argues that recurrent tsunamis and earthquakes made Indonesian and Philippine port-cities vulnerable, leading to rather low degrees of population growth before the nineteenth century, among other things. Low fertility rates were another cause of stagnating demographics in the Philippines, as examined by Linda Newson, due to the high cost of the dowry system that encouraged people to postpone marriage; the practice

of penis piercing, which was said to increase status but resulted in couples having less sex; and the high rates of abortion and infanticide, due to the wish to avoid having too many children and dividing up the family heritage, thereby condemning one's descendants to poverty. The *longue durée* also plays a helpful role in the contribution by Heather Sutherland, in which she analyses the rate of population growth in Makassar, a major regional hub on the island of Celebes that turned into a true cosmopolitan port in the decades before the arrival of the Dutch. Remarkably, Makassar did not experience massive de-urbanization after the establishment of VOC rule, a finding that overturns previously held scholarly opinion, which had been based on a misinterpretation of the sources.

Jean Gelman Taylor shows how European domination facilitated the global exchange of information through visual resources such as paintings, prints and photographs, enabling the world to become more familiar with Southeast Asia over the course of the last three centuries. The scope of the *longue durée* is even more impressive in Raquel Reyes' contribution. Whereas Europeans started to gather *naturalia* for scientific information from Southeast Asia in the seventeenth and eighteenth centuries, much less known is the fact that the Chinese preceded the Dutch and other collectors in this regard, with the result that pearls, coral, birds with brilliant feathers, aromatic woods, resins, ivory and rhino horn were already being transported over large distances from the third century BCE onwards. This finding connects well to the contribution by Kwee Hui Kian on the long-term dominance of the Chinese in inter-insular trade, which cannot be put down simply to the readiness of Chinese traders to integrate in local society and marry local women, or the strength of their networks and social capital, since in these respects they did not differ significantly from other ethnic traders. Factors that were significant, however, were the use of small coins minted by local Chinese merchants, which proved extremely handy for trade; the favors bestowed by colonial powers on the Chinese as trade intermediaries, in particular after violent clashes with the local population; and last but certainly not least, growing demand in China itself for bulk products. These findings, in turn, link well to the debate on Anthony Reid's thesis on the Asian 'Age of Commerce', coinciding roughly with the period from 1450 to 1680. David Henley discusses the poor quantitative evidence for this 'Age', pointing to the much more substantial growth in trade volume in the nineteenth century, along with the opening up of Southeast Asia to global trade well before the arrival of the Europeans.

Returning to the question posed at the beginning: does the *longue durée* 'work' in this volume? The answer must be a definitive 'yes'. Taking account of the long-term opens up the analysis to new viewpoints, something that might have been much more difficult to achieve by taking a short-term perspective. At the same time, however, much of the present analysis of this volume relies on existing research that is based on in-depth studies with a shorter time

span. Obviously, both are needed. Since the *longue durée* is neglected all too often, this volume restores the balance between the short term and long-term in a positive way.

Marjolein 't Hart, Huygens Instituut voor Nederlandse
Geschiedenis/vu Amsterdam

A.H. Huussen jr., *Johan Schotman, 1892-1976. Psychiater, dichter, filosoof* (Soesterberg: Aspekt, 2015, 451 pp., ISBN 978 94 6153 786 7).

Ongeveer terzelfder tijd dat de beroemde dichter Jan Jacob Slauerhoff als scheepsarts reisde langs de kusten van China, verbleef in dat land een andere Nederlandse arts die net als Slauerhoff gefascineerd raakte door de Chinese cultuur: Johan Schotman (1892-1976). Het is dan een roerige tijd in China. Het land verkeert in chaos sinds in 1912 de laatste keizer van de troon is verjaagd en de republiek is uitgeroepen. De jonge psychiater, psychoanalyticus en dichter Schotman geniet ervan. Hij noemt het land ‘sterk, primitief en ruw’ en verblijft er uiteindelijk zes jaar. Tussen 1921 en 1927 is hij als geneesheer verbonden aan een Nederlandse expeditie die als doel had een spoorweg en een haven aan te leggen in China.

Hij was blij om even weg te zijn uit Holland. Zo bijtend mooi als Slauerhoff zijn weerzin verwoordde in het beroemde gedicht ‘In Nederland’, het land waar hij niet wilde leven vanwege de glurende burens en onderdrukte emoties, kon Schotman het niet. Maar de haat lijkt er niet minder om te zijn geweest. Hij noemde Nederland beperkt en ongezond: ‘We zitten te schimmelen en muff te worden in de bedompte hokjes onze eng-omgrensdheid, binnen de netjes-omrasterde en keurig-omhekte tuintjes en parkjes onzer fatsoenlijk-vrome degelijkheid’ (71). De boze jonge Schotman zat vol ambities en talenten. Hij leerde zichzelf Chinees, vertaalde talloze werken uit het Chinees, Latijn en Engels naar het Nederlands, schreef gedichten, publiceerde uitgebreid over China, en profileerde zich na terugkeer in Nederland als cultuuranalyticus.

Schotman romantiseerde China als land waar het leven rustig was en ‘volkomen’, in tegenstelling tot de ‘nerveuse en ziekelijke haast van het Westen’. Ondertussen stond het Westen volgens hem voor een cruciale keuze tussen ‘bruut of brein’: een samenleving gebaseerd op ‘onbewuste tendenzen’ of op ‘redelijkheid en koel, zakelijk overleg’ – het laatste had zijn duidelijke voorkeur. In de geest van Freuds *Das Unbehagen in der Kultur* zag hij religie en ideologieën als primitieve vormen van het zoeken naar troost en zekerheid; het waren droombeelden en ‘atavistische verlangens’ waar mensen graag in vluchtten. Hier moest de beschaving overheen groeien, aldus Schotman, want ‘de realiteit is geen plaats voor kinderen’.

Positief is dat de biografie over Johan Schotman de aandacht vestigt op deze onbekende exponent van de boeiende cultuur van Nederland in het Interbellum. Dit is nog altijd een onderbelichte periode in de

moderne geschiedenis van ons land, die ten onrechte te boek staat als saai en onbetekenend in vergelijking tot omringende landen. Meer specifiek is Schotman interessant voor de geschiedenis van de Nederlandse sinologie, als eerste vertaler van het Chinese Boek der Oden, de Sji Tsjing: een verzameling gedichten uit de periode tussen de elfde en zesde eeuw voor Christus. Jammer is dat biograaf A. H. Huussen, emeritus hoogleraar geschiedenis na de middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit van Groningen, het leven van Schotman nauwelijks in een breder historisch kader plaatst. Hij doet weinig aan duiding van diens denkbeelden in de context van, bijvoorbeeld, de geschiedenis van psychoanalyse of kolonialisme, terwijl Schotman juist als onderdeel van de cultuur van zijn tijd het meest interessant lijkt. Als dichter, cultuurcriticus en psychiater gooide hij geen hoge ogen. Uit het (zeer) gedetailleerde overzicht dat Huussens biografie biedt van alle publicaties van Schotman en de reacties hierop, blijkt dat zijn tijdgenoten diens werk niet erg konden waarderen.

Willem Kloos noemde Schotmans gedichten onrijp en weigerde ze te plaatsen in *De Nieuwe Gids*. Slauerhoff vond dat Schotman zwolg in 'rhetoriek, pathos en gezwollen beelden' (131). Ook Schotmans psychoanalytische duidingen van de Chinese 'geest' leidden tot veel kritiek. De Chinees was volgens Schotman kinderlijk en psychisch onvolwassen. Hij zat vast in wat psycholoog Carl Gustav Jung 'het denken-in-beeld noemt, het droomdenken'. Daarom was het land nog niet toe aan de zelfstandigheid die het nastreefde. De overgang van een geestelijk leven op het niveau van de middeleeuwen, naar dat van een moderne republiek, was simpelweg te groot. Schotman vond dat 'de mannen van het Westen' China nog maar even moest blijven helpen en begeleiden. Zijn visie op China kwam hem op veel kritiek te staan van andere China kenners, zoals sinoloog J. J. L. Duyvendak en schrijver en journalist Henri Borel. Zij noemden Schotmans visie op China oppervlakkig en kortzichtig.

Bij zijn psychiatrische vakbroeders riep Schotman blijkbaar ook weerstand op. Hij werd in 1934 om onbekende reden ontslagen uit zijn post als geneesheer in de Rotterdamse inrichting Maasoord en in 1949 verloor hij zijn registratie als psychiater vanwege een affaire met een patiënte. Het ging om een 'hysterise juffrouw', volgens Schotman, die beweerde dat hij haar met geweld had overgehaald tot 'omgang'. Daar was geen sprake van, aldus Schotman, maar hij zag zich toch gedwongen zijn privépraktijk in Bussum op te doeken. Hij verhuisde naar het oosten des lands en was daar actief als imker en museumdirecteur in Zwolle.

Helaas komen we over zijn werkzaamheden als psychiater weinig te weten uit de biografie van Huussen. Uit een briefwisseling die Schotman voerde met schrijfster Marianne Philips blijkt dat hij tegen haar had geklaagd over zijn werk als afdelingsgeneesheer in Maasoord, waar hij 'onmogelijke gedachten en absurde verhalen en klachten' (176) van patiënten glimlachend moest aanhoren. Uit een gedicht dat zijn (derde) echtgenote Rie componeerde

voor Schotmans vijftigste verjaardag, valt op te maken dat hij in Maasoord streed tegen de sleur en dat hij gelukkiger was in zijn latere privépraktijk, waar hij patiënten behandelde met hypnose.

Schotmans literaire ambities hebben hem echter ‘gehinderd in de optimale uitoefening van zijn beroep als zenuwarts’ (335), concludeert Huussen. Dan is het extra zuur dat hij als dichter in een zo laag aanzien stond. De beroemde J.C. Bloem omschreef hem als ‘excrement’ en een ‘walgelijk personage’. Ambitieuze, vasthoudende en productieve was Schotman in ieder geval wel, en dat – in combinatie met zijn unieke reportages over China in de jaren twintig – heeft hem uiteindelijk een biografie opgeleverd.

Gemma Blok, Universiteit van Amsterdam

Lodewijk Wagenaar (ed.), *Aan de overkant. Ontmoetingen in dienst van de VOC en WIC (1600-1800)* (Leiden: Sidestone Press, 2015, 353 pp., ISBN 978 90 8890 316 8).

Were it not for the fact that the volume under review was brought together by Lodewijk Wagenaar, one might well imagine that it had been presented by admiring colleagues whose researches have intersected with the diverse terrain that he has investigated. In any case this book is testament to Wagenaar's broad vision and ability to bring diverse contributions together, all with the seemingly simple premise of determining how the servants of the VOC and WIC engaged with so many 'others' (not to mention each other) from 1600 to 1800.

Of course this undertaking, based on a careful reappraisal of primary source documents, produced very different results dependent on the available light. And, as Roelof van Gelder observes in his treatment of the Francophone Swiss doctor Louis Relian (1725-1778), the 'other' of the individual who enrolled with the companies could just as readily be the crew with whom one shipped as the diverse peoples of Africa, Asia or the Americas. The book also makes clear how many seemingly first-hand encounters were conditioned by news already in circulation, whether in the form of travellers tales, official reports to the governing chambers in Holland and Zeeland, or the printed works that were pouring from the presses of the Republic, often with fantastic images.

Even with this variety, there is an almost uniform excellence of the various chapters arranged by geography. And even if one might wish for a certain degree of chronological consideration as the reader is taken from the islands of Japan to the mouth of the Delaware, there is significant overlap that leads, cumulatively, to a greater appreciation of the varied encounters between the circulating servants of trade and empire and their numerous partners and rivals, not to mention the all-important intermediaries who granted access to diverse linguistic worlds and their employees who, within short generations, were often the sons of local partners. Much is done, too, to contextualize the encyclopedic offerings of such Churchmen as Philippus Baldaeus (1632-1672) and François Valentijn (1666-1727), or yet to correct the longstanding shorthand concerning the allegedly demeaning treatment of VOC emissaries to the Tokugawa Lords of Japan.

The volume takes its own first bow with Leonard Blussé's discussion of the agency of the indigenous societies of Taiwan from the 1620s, from the acephalous groups living in the shadows of the Sino-Dutch colonial project to

the autonomous hinterland kingdoms believed to be guarding routes to gold mines, which succeeded in drawing the Dutch in to their own struggles. To be sure, this chapter goes much further in this regard than Tonio Andrade's otherwise absorbing *Lost Colony*, which documents the fall of the Dutch to the Sino-Japanese lord Koxinga in 1662. Cynthia Viallé then shows how, in the presence of a genuinely curious shogun Tsunayoshi (r. 1680-1709), the VOC factors – who knew full well that they were not seen as representatives of a foreign crown – mustered as much skill and enthusiasm as they could to represent their society to Japanese eyes and with some appreciation rendered in return.

In a fascinating chapter, Tristan Mostert enlivens a transaction initiated by the great humanist of the Kingdom of Gowa, on Sulawesi, Karaeng Pattingalloang († 1654). Said to be literate in Latin and able to speak Portuguese and Castilian like a native, the Karaeng commissioned the production of one of the greatest globes ever produced in the Low Countries. While the high price demanded and the subsequent vicissitudes of war saw that this most cumbersome of cargoes was never delivered, Mostert suggests that such pieces were rightly perceived as appropriate gifts of state for more northerly kingdoms, and by Governors General ever more eager to represent Batavia as a regal capital in its own right.

Menno Witteveen makes an excellent case for dating the start of the transition of Batavia into such a centre with a royal family of its own by examining the crucial marital alliance of Governor General Antonio van Diemen (1593-1645), the former bankrupt fled to the East, and the already twice-married heiress Maria van Aalst (1607-1674). While others, such as Gene Gelman Taylor, have discussed how closely interlinked the elite of the emergent town were, the intimacy of local succession and rivalries are laid all the more bare here. Indeed, from its inception, Batavia, with its close-knit elite, was the command center for future VOC operations stretching (eventually) from Cape Town to Nagasaki, evolving from the extraction of costly spices to the business of governing, largely through proxies. With the challenges of competition both on the ground and at sea, local peasantries and unfree laborers bore the brunt of commercial pressures, resulting at times in revolts. This is not to say that there was an absolute resistance to the right of the VOC to collect taxes and Wagenaar shows how, in the run up to general disturbances in coastal Lanka in the 1750s, indebted cinnamon cultivators would plead their case to official inquiries, allowing some insight into the nature of colonial societies in which locally-appointed middlemen had the most to gain. Still, greed and bureaucratic inertia would make naught of such efforts to ameliorate conditions and only fed the impression that the hinterland ruler of Kandy was the true protector of Sinhalese interests. Certainly the place of debt looms large in Alicia Schrikker's treatment of the relatively neglected northern Tamil enclave of Jaffna, which saw a similar repeat of such state theatrics in the 1790s, with planned revisions to the ways

in which the census was generated by local teachers who would count subjects worthy of taxation by labor or, if you were to see it from the local angle, life expectancy linked to productivity. While a commission was established to resolve this situation, its unfinished work was doomed by the arrival of the British in 1795.

Both of the aforementioned chapters, dealing with what we now see as the final decades of the VOC on Lanka, make stark contrast with the hopeful future trumpeted in the 1605 depiction of a handshake between Joris van Spilbergen (1568-1620) and King Vimaladharmasuriya of Kandy († 1604), who had been eager for an alliance against the Portuguese. Pauline Lunsingh Scheurleer goes to great pains not only to demonstrate that there had indeed been an exchange of royal images in the first Dutch-Sinhalese encounter, but just what the form of the now lost image of Vimaladharmasuriya may well have taken, based on ivory gifts of previous eras. Certainly in this sense we find the summation of how the Sinhalese wished to represent their regal selves.

Travelling West, Guido van Meersbergen emphasizes just how the Company's emissaries to the Mughal Court of Aurangzeb (1658-1707) knew full well how to present themselves by the 1670s, being aware that they had been incorporated in a galaxy of mid-ranking (and gift-bearing) officials, much as Martine Gosselink later shows how the VOC operation in Persia would position itself in the decades before the cataclysmic Afghan invasions of the 1720s; invasions that generated the collapse of the Safavid state.

Of course scholarly and artistic exchanges took place in such settings too, and Carolien Stolte's exemplary discussion of indigenous informants in India reveals the sources of Baldaeus's celebrated images of East Indies 'heathens' – being depictions of the incarnations of Vishnu procured in Gujarat by a disgraced Dutch painter, Philip Angel, who was eager to regain favor with his company after having enjoyed the patronage of the Safavid Shah Abbas II. Beyond this, moreover, she gives us cases of Baldaeus's South Indian informants who either are named but never depicted, or conversely depicted and never named.

Angel's infraction had involved illicit trade. For his part Arend de Roever offers a glimpse of how Company officials, including the future Governor General Jacob Mossel (1704-1761), were eager to have their own names kept at a distance from the private trade that enriched them even if it was technically licit. After all, the riches to be reaped on Java were a far cry from the deathly encounters at less glorious postings such as the slave coast of Guinea, where the local-born sons were both the prime movers of the WIC and its potential competitors, as Natalie Everts makes plain in a sometimes moving discussion of one such son of a governor who was deemed too big for his boots by his local friends and covert rivals alike. What he and his kin had, though, were all-important familial connections to local society. As with the pleas of the Lankan peasants, though, his entreaties would fall on deaf

ears and be stymied in ways that anticipated the later tragedy of Kuasi Boachi (1827-1904), the Ashanti prince turned planter in West Java.

Rounding out the volume are the essays of Lodewijk Hulsman, Jaap Jacobs and Geert Jan Bestebreurtje. Hulsman's treatment of relations between competing and once more varied local groups south of the Amazon bears close comparison with that of Everts for West Africa, given how attempts were made to harness the personal networks of local elites for profit and colonization. It also bears comparison with the failed endeavours of David Pietersz. de Vries in New Netherlands in the 1630s as described by Jacobs, who shows how an aspirant patron to a colony could end up caught as much between the ice of the Delaware River as two rival peoples and even the printed depictions of his predecessors. Certainly these last treatments make one mindful of the ways in which the Dutch had been used in local conflicts in Taiwan, as Blussé argued in the first chapter, and that in the Early Modern Era, the worlds of Far East and the Americas were actually linked in the printed imagination. One need only visit the Founders Gallery at the Ashmolean Museum today to find shields from the Moluccas displayed alongside Burmese Buddhas and the mantle of Powhatan Wahunsenacawh of Virginia († 1618).

If anything it is a mild disappointment that the book finishes with Geert Jan Bestebreurtje's tangential treatment of how books have been collected and libraries may be traced through owner's marks. Still, he is right to bemoan the recent efforts to dissolve such national collections as those of the KIT and the KITLV, and his philosophical reflection on the dissolution of Boudewijn Büch's famed collection in Amsterdam could just have easily been applied to that of Karaeng Pattingalloang. Also missing from the volume was some treatment of the great massacre of Chinese at Batavia in 1740 (which was in part an onflow of the collapse of the Persian market's for Batavia's sugar) and, perhaps more handily, an index, which would swiftly allows the non-specialist to see just how interconnected the worlds of the VOC and WIC were. Still, as the combined 27 directors of both companies may have slowly learned, you can't have it all.

Michael Laffan, Princeton University

Alphons Siebelt, *'Hij zit bij de onderduikersbond'. Hulp aan Leidse onderduikers in de Tweede Wereldoorlog* (Leiden: Primavera Pers, 2015, 232 pp., ISBN 978 90 5997 195 0).

In het woord vooraf van *'Hij zit bij de onderduikersbond'. Hulp aan Leidse onderduikers in de Tweede Wereldoorlog* schrijft Alphons Siebelt dat zijn onderzoek een moeizame puzzel was: 'Dat gepuzzel is terug te zien in de uitwerking van dit boek, dat regelmatig het karakter heeft van een reconstructie. Eén doorlopend verhaal maken van al deze puzzelstukjes bleek echter niet mogelijk'. Zijn bedoeling was, schrijft hij, 'veel kennis vast te leggen voor verder onderzoek'.

Dat klinkt als een omgevallen kaartenbak, als de zoveelste ongezeefde brij lokale feiten die alleen voor lokale *diehards* interessant is. En inderdaad geeft Siebelt heel veel feiten, namen en cijfers en ontbeert zijn boek een analytische invalshoek en overkoepelend betoog. Nu is dat in de historiografie van het Nederlands verzet eerder regel dan uitzondering; de verwetenschappelijking van dit deel van de bezettingsgeschiedenis staat nog in de kinderschoenen.

Tegelijkertijd zijn studies als deze voor die verwetenschappelijking onontbeerlijk. Siebelt stelt weliswaar geen analytische hoofdvraag, maar wel een hele serie analytisch interessante deelvragen. Hij bekijkt daarbij zijn materiaal met een in dit genre ongebruikelijk onbevagen en neutrale blik en gaat het zeer systematisch te lijf. Zo stelt hij een lijst op van bijna 1300 contractbrekers en werkweigeraars die de Leidse politie in opdracht van de Duitse instanties moesten natrekken, om vervolgens te bezien wat van dat onderzoek terecht kwam. Hij doorzoekt niet alleen ieder snippertje van de overgebleven administratie van illegale groepen, maar ook de archieven van het Gewestelijke Arbeidsbureau en de Leidse politie. Dat levert een aantal boeiende en ook verrassende inzichten op.

Zo vraagt Siebelt zich af wie de onderduikers in Leiden eigenlijk waren. Aanvankelijk waren dat uitsluitend Joden. Van de ruim 300 Joden in Leiden doken er meer dan 100 onder, stelt hij vast. Daarnaast lijkt het erop dat er nog eens enkele honderden Joden van elders zich in Leiden verscholen. Waarvandaan en waarom ze naar Leiden kwamen, blijft onduidelijk – meer onderzoek is gewenst, voegt Siebelt op zo'n punt stevast toe. Uit deze hulp aan Joden kwam in de loop van 1943 een veel grotere onderduikindustrie voort, gericht op mannen die de arbeidsinzet in Duitsland wilden vermijden.

Aanvankelijk was dat niet zo moeilijk, laat Siebelt zien. Het Gewestelijke Arbeidsbureau verschafte vrij makkelijk vrijstellingen op basis

van gezinsomstandigheden of ziekte. Bovendien was het aantal mannen dat wél in Duitsland wilde gaan werken, of anders in Frankrijk of aan de kust bij de bunkerbouw, veel groter dan men had verwacht. Pas in de loop van 1944 veranderde dat en ging men massaal onderduiken. Dat betekent, noteert Siebelt scherpzinnig, dat heel veel mannen die tot dan in Duitse fabrieken hadden gewerkt, of zelfs direct voor de *Wehrmacht*, daar in 1944 geen zin meer in hadden. Dat had ongetwijfeld te maken met de gekeerde krijgskansen en ook met het feit dat onderduiken steeds makkelijker werd. Vanaf september 1944 was onderduiken zo goed geregeld, schrijft Siebelt, dat mensen die het niet deden werden gezien als verraders of sukkel.

De grote onderduikorganisaties in Leiden – de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO), het Nationaal Steunfonds (NSF) en de ondanks zijn lokaal karakter wijsde betitelde Nederlandse Verzetsorganisatie (NVO) – realiseerden zich dat veel van degenen die bij hen aanklopten dat om vrij opportunistische redenen deden. In verschillende mate – de NSF het minst – besloten ze dat te accepteren: iedere arbeider die aan de Duitse oorlogsindustrie werd onttrokken was er één. Desalniettemin was NVO-leider Lex Bernard teleurgesteld toen hij na de oorlog moest vaststellen dat sommigen wier onderduik hij had gefinancierd ook van een andere organisatie of van hun werkgever hadden getrokken, anderen wegens diefstal bleken te zijn ontslagen en een enkeling zelfs bij de SS had gezeten.

Een tweede complex vragen betreft de activiteiten en houding van de betrokken Nederlandse instanties, allereerst het Gewestelijke Arbeidsbureau en de Leidse politie. Beide, zo laat Siebelt aan de hand van overtuigende cijfers zien, spanden zich niet zo erg in om mensen naar Duitsland te krijgen of onderduikers op te sporen. Slechts een kleine minderheid van de contractbrekers en werkweigeraars die moesten worden opgespoord, werd gevonden. De gebruikelijke gang van zaken was dat een agent bij het opgegeven adres aanklopte, dan van de familie te horen kreeg dat vader of zoon ergens in Duitsland of Frankrijk zat, daar een rapportje van tikte en het er verder bij liet zitten – tot grote irritatie van de Duitse instanties. Als de contractbreker wel gevonden werd, liet men hem meestal gaan als hij beloofde terug te keren naar zijn werk. Pas toen de Duitsers begin 1944 zelf een opsporingsinstantie in Leiden stationeerden, werden er grote aantallen mannen opgepakt. Hetzelfde geldt voor Joodse onderduikers: verreweg de meesten werden opgepakt door twee gespecialiseerde rechercheurs van de ‘foute’ Documentatiedienst.

Een derde fascinerend thema is de verwevenheid van verzet en maatschappij. Die blijkt aanzienlijk. Zonder de ‘bovengrondse’, de functionarissen die hun werk deels deden, deels saboteerden, had de ondergrondse nooit kunnen functioneren. Toen in de Hongerwinter organisaties werden opgezet om de lokale nood te lenigen, namen daarin als vanzelfsprekend notabelen en leidende verzetsfiguren zitting – terwijl de financiën werden verzorgd door een NSB-fabrikant en een bunkerbouwer.

Die leidende verzetsfiguren waren, naar Siebelt vaststelt, ook in ruime kring bekend. Wie hulp nodig had, wist hen makkelijk te vinden. Meer dan eens vraagt de auteur zich af hoe geheim het Leidse verzet eigenlijk was, zeker tegen het einde van de oorlog. Lex Bernards NVO wist in maart 1945 de rampzalige financiën op te vijzelen door een loterij te organiseren, met 6000 verkochte loten en 800 verdeelde prijzen. In de illegale correspondentie die Siebelt heeft opgespoord, soms per reguliere post aan het reguliere adres verstuurd, wemelt het van de namen en adressen, zelfs die van Joodse onderduikers.

Het is deze combinatie van grote speurzinnigheid en een nieuwsgierige blik die Siebelts boek een onmiskenbaar waardevolle bijdrage maakt aan de geschiedschrijving van het verzet. De analyse die nog moet komen, zal het van dit soort werken moeten hebben.

Bart van der Boom, Universiteit Leiden

Wim de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland 1945-1985* (Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2014; Nijmegen: eigen beheer, 352 pp., ISBN 978 94 253 7); Rogier van Reekum, *Out of Character: Debating Dutchness, Narrating Citizenship* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2014; Amsterdam: eigen beheer, 347 pp.).

In het najaar van 2014 werden in Nijmegen en Amsterdam twee proefschriften verdedigd die beide handelen over de wijze waarop in de recente Nederlandse geschiedenis over burgerschap is gesproken. In *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland 1945-1985* onderzoekt Wim de Jong hoe voorstellen voor burgerschapsvorming begrepen kunnen worden als reflecties van democratische repertoires. Aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde Rogier van Reekum op *Out of Character: Debating Dutchness, Narrating Citizenship*, een studie over het publieke en politieke debat over het Nederlandse burgerschap vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw. Beide boeken begeven zich op het snijvlak van geschiedenis en sociologie, maar verschillen in opzet, toon en uitwerking.

Wim de Jong is een historicus die een reeks van voorbeelden van politieke vorming en burgerschapseducatie ordent aan de hand van het begrip ‘repertoires’. Dit is een term ontleend de socioloog Charles Tilly, en wordt door De Jong gedefinieerd als ‘clusters van ideeën, praktijken en stijlelementen met betrekking tot politiek die in politieke strijd worden ingezet en daarin vaak worden uitgevonden’ (21). De Jong onderscheidt vijf repertoires, georganiseerd rond de termen ‘diversiteit’, ‘saamhorigheid’, ‘disciplineren’, ‘libertaire ontplooiing’ en ‘politisering’. Op basis daarvan bespreekt hij een rijk palet aan initiatieven, onder andere de burgerdagen die eind jaren veertig door gemeenten en jongerenorganisaties van de politieke partijen werden georganiseerd om nieuwe kiezers tot verantwoordelijke burgers op te voeden (onderscheiden doch saamhorig); de activiteiten van de in 1963 opgerichte Stichting Burgerschapkunde (schipperend tussen disciplineren en ontplooiing); tot en met de loopgravenstrijd over de politisering van het in 1969 ingevoerde schoolvak maatschappijleer in de Nederlandse Vereniging voor Leraren Maatschappijleer (1970) en de Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer (1971), die zo uit de hand liep dat het vak begin jaren tachtig weer afgeschaft dreigde te worden. Op basis daarvan concludeert De Jong dat de naoorlogse democratie heen en weer slingert tussen de vrees dat de burgers onvoldoende competenties hebben om de democratie aan te kunnen en de angst dat de opvoeding tot burgerschap uitmondt in ondemocratische indoctrinatie.

Van Reekum benadert zijn materiaal in de eerste plaats als socioloog, in die zin dat zijn historische observaties dienen ter onderbouwing van een theoretische duiding van het debat over het Nederlandse burgerschap. Kern van die duiding is dat niet zozeer de inhoud, maar de performativiteit van dat debat de kern vormt van de wijze waarop sinds de jaren zeventig over burgerschap wordt gesproken. Het Nederlandse burgerschap wordt eerder uitgevoerd dan beschreven in een ‘dialogisch Nederlandschap’, dat volgens Van Reekum sinds de jaren zeventig vorm krijgt in een reeks terugkerende narratieven over de Nederlandse gematigdheid, tolerantie en bereidheid tot dialoog. Op grond daarvan betoogt hij dat het recente ‘neonationalistische’ burgerschapsdiscours geen breuk is met het verleden, maar een geradicaliseerde hervertelling van de Nederlandse burgerdeugden. Als casus en bronnenmateriaal voor zijn onderzoek baseert Van Reekum zich op de debatten onder medesociologen, zoals Jacques van Doorn, Abram de Swaan, Willem Schinkel, Dick Pels alsmede Van Reekums promotoren Jan Willem Duyvendak en Evelien Tonkens. Daarnaast komen historici als Jan Bank, Piet de Rooy, Maria Grever en Susan Legêne, journalisten als Gijsbert van Es en Paul Scheffer, en politici als Frits Bolkestein en Pim Fortuyn aan het woord.

Dat onderzoek ‘in eigen kring’ oogt problematisch. Dit zijn allemaal mensen die zichzelf niet dom vinden en er wel voor waken al te essentialistische uitspraken over de Nederlandse volksaard te doen. Dat komt nog het beste naar voren in Van Reekums analyse van het debat over de historische canon, waarin de paradox van een dialogische (en daarmee ook altijd decanoniserende) identiteit op de spits wordt gedreven. Enigszins gechargeerd zou je kunnen zeggen dat deze Nederlandse intellectuele elite de conservatief-liberale erfenis van Fruin, Huizinga en Kossmann voortzet; zij zijn de hedendaagse vertegenwoordigers van de groot-protestantse rekkelijkheid die sinds het midden van de negentiende eeuw de grondtoon van de Nederlandse burgerij is. Maar er waren ook andere stemmen, van Kuypers opruiende neo-calvinisme, het radicale socialisme van Domela Nieuwenhuis, het polderfascisme van Mussert, tot en met Provo’s anarcho-libertarisme. In het licht van die veel minder dialogische traditie valt op dat Van Reekum Pim Fortuyn wel noemt, maar zijn filippica tegen de islamisering van de samenleving buiten beschouwing laat. Zo blijft in het geschetste debat inderdaad iedereen netjes binnen de lijntjes van de Nederlandse dialogische gematigdheid kleuren, maar zien we ondertussen niet veel meer dan de in steeds andere toonzettingen geformuleerde zelffelicitatie van de Nederlandse burgerij.

Tegelijkertijd betoont de socioloog Van Reekum zich gevoeliger voor historische continuïteiten dan de historicus De Jong. De laatste hanteert de statische sociologische notie van repertoire en deelt aan de hand daarvan de recente geschiedenis op in blokken zonder dat goed duidelijk wordt hoe men van het ene in het andere repertoire terecht kwam. Bovendien is het de vraag

of de notie van repertoire, die Tilly introduceerde als analytisch instrument voor een sociologische analyse, wel gebruikt kan worden als aanduiding voor een historische episode, waarin de historische actoren zich in termen van dat repertoire met elkaar uiteen zouden zetten. Terwijl De Jong de actoren op het historisch toneel neerzet als protosociologen, presenteert Van Reekum zijn deelnemers aan het debat eerder als proto- (maar soms ook echte) historici, die in het debat zoals zich dat de afgelopen jaren heeft afgespeeld gebruik maken van een steeds weer terugkerend narratief over de Nederlandse identiteit.

Ten slotte roepen beide studies de vraag op waartoe hun analyse precies dient. Van Reekum noemt als belangrijkste bevinding van zijn werk dat hij een correctie biedt op de zogeheten 'culturaliseringsthese', de gedachte van Schinkel, Duyvendak en Tonkens dat sinds Pim Fortuyn burgerschap besproken wordt in termen van onoverbrugbare culturele verschillen tussen autochtonen en allochtonen. Volgens Van Reekum is dat culturele vertoog veel ouder en is in het huidige debat slechts de toonhoogte, maar niet de melodie anders. De Jong biedt vooral een verdere verfijning in de analyse van het debat over de Nederlandse democratie. Beiden bieden daarmee een nieuw inzicht in de begrippen die in het Nederlandse debat over burgerschap werden en worden gehanteerd. Maar beiden roepen tegelijk de vraag op in welke context die debatten zich dan afspelen, met name in welke institutionele contexten het burgerschap in de Nederlandse samenleving zich heeft gemanifesteerd. Had burgerschapsvorming meer dan een marginale betekenis, als je dat vergelijkt met de kracht waarmee in de verzorgingsstaat vorm is gegeven aan rechten en plichten? Is de discussie in academische kringen en de opiniepers van zoveel belang, als burgers zich ondertussen manifesteren in massa- en sociale media, op de werkvloer en in voetbalstadions, in protesten op straat en in de bewogenheid met leed op grote afstand? Kortom: waar is de burger in het debat over burgerschap?

Ido de Haan, Universiteit Utrecht

Peter van Dam, James Kennedy and Friso Wielenga (eds.), ***Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*** (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 456 pp., ISBN 978 90 8964 680 4).

Anno 2016 lijkt een publicatie die concepten als verzuiling, ontzuiling en secularisatie ter discussie stelt – op het eerste gezicht – weinig nieuws te kunnen bieden, zeker niet voor wat betreft Nederland. De bundel *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* verscheen inderdaad op een sterk verzadigde markt, met een vraag en antwoord die al lang uitgesproken lijken te zijn (zie bijvoorbeeld het themanummer: Gesellschaft und Religion seit der Mitte des 20. Jahrhunderts Säkularisierung und Neuformierung des Religiösen, *Archiv für Sozialgeschichte* 51 (2011)). Al jaren is er een academische consensus dat theorieën over een lineair verval van het belang van religie, met secularisatie- en ontzuilingstheses en harde cijfers over ontkerkelijking, geen recht doen aan de werkelijkheid en de veranderende vormen van geloofsbeleving in Europa. Toch, of juist precies door dit debat, blijven begrippen zoals ontzuiling en secularisatie hardnekkig aanwezig in wetenschappelijk onderzoek.

Al sinds de jaren tachtig hebben steeds meer historici de concepten ontzuiling en secularisatie, die vooral werden gemodelleerd door sociologen en politicologen in de jaren zestig en zeventig maar ook graag in de mond werden genomen door politici, gebruikt als schietschijf. De historische werkelijkheid is immers altijd zoveel complexer dan een model of theorie. De begrippen en beelden van verzuiling en secularisatie hebben daarom hun nut bewezen voor kerk- en religiehistorici: ze kunnen zich positioneren in de meer mainstream sociale, culturele en politieke contemporanistiek. De zuilmetafoor heeft bovendien het voordeel van analytische bevattelijkheid en geeft structuur aan wat Arend Lijphart al in de jaren zestig een multidimensionaal en ‘wanordelijk proces’ van ontzuiling noemde. Ontzuiling structureert inderdaad een complex geheel van maatschappelijke transformatieprocessen, zoals de veranderende samenstelling van religieuze groepen en de groei van interne polarisatie (of pluralisme), de vervaging van externe scheidlijnen, de opkomst van ‘inclusieve’ vormen van religie en een veranderende verhouding van het middenveld tot de politieke ‘bovenbouw’. Het is dus een uitdaging om analytische structuur te brengen in de diverse en ambivalente posities die religieuze groeperingen hebben aangenomen tegenover de dramatische veranderingen van de afgelopen zeventig jaar zonder daarbij terug te vallen op de vertrouwde wegen van de zuilenanalyse.

Want wanneer men ontzuiling als analytische categorie verwerpt, zoals deze bundel ambieert, dan ontstaat ook onmiddellijk de vraag naar alternatieve modellen en narratieven.

Dat grote alternatief biedt het boek niet. Het toont integendeel en enigszins paradoxaal aan hoe de zuilmetafoor zelfs voor critici van analytische waarde blijft. Niet alleen in de titel, maar ook in de indeling van de bundel blijft die immers terug te vinden. De structuur van drie delen die respectievelijk de interne verhoudingen en standpunten van gelovigen, de veranderende positie van het middenveld (de ‘civil society’ genoemd) en de gewijzigde relatie tussen religie en de politiek behandelen, bouwt eigenlijk verder op de vertrouwde dimensies van de concepten verzuiling en ontzuiling.

Toch is de bundel een verdienstelijke bijdrage aan het onderzoeksveld over religie en samenleving. Allereerst omdat de bijdragen stilstaan bij de instrumentalisering van de concepten verzuiling en ontzuiling. Zoals de inleidende hoofdstukken van Peter van Dam en James Kennedy duidelijk maken, is een geschiedenis van de constructie, verwetenschappelijking en politisering van deze begrippen even interessant als de realiteit die zij proberen te beschrijven. Ten tweede is de bundel een goed experiment in het verkennen van de mogelijkheden en problemen om de religiegeschiedenis van de naoorlogse periode te schrijven. Ontzuiling en secularisatie ter discussie stellen blijkt in theorie immers gemakkelijker te zijn dan in de historiografische praktijk. De twee grote narratieven in het ontstaan en functioneren van religies – de drang naar macht of de drang naar zingeving – lopen ook in de bijdragen van deze bundel door elkaar. Beide interpretaties laten zich moeilijk empirisch vastleggen. Historici hebben hier evenwel andere mogelijkheden dan sociologen en politicologen, met meer aandacht voor *petite histoire*, biografische details, kritische cultuurkritiek en een rijker palet aan beeldtechnieken.

In haar bijdrage over de conservatieve bewegingen binnen de Nederlandse kerkprovincie, bijvoorbeeld, brengt Marjet Derks een geschiedenis van *minutiae* over grote en kleine mannen (en vrouwen) binnen een netwerk dat theologische faculteiten en bisschoppelijke paleizen in Roermond en Utrecht verbond met kloosters, nieuwe zieneressen, mirakels en de media. Ze biedt een mooi overzicht met figuren als de ‘zwarte monseigneur’ Karel Kasteel en adellijke initiatieven. Voor specialisten is dit bijzonder boeiend, maar voor sommige lezers kan het nogal lijken te neigen naar anekdotiek.

Duco Hellema plaatst, in zijn bijdrage over religie in de contestatiebewegingen van de jaren zeventig, de conservatieve tegenreactie binnen de veranderende behoeften naar zingeving in de Nederlandse samenleving. Deze behoeften werden deels beantwoord door alternatieve vormen van religie en de groeiende onderlinge toenadering tussen

kerkelijke groepen die een bewuste minderheid werden. De drang naar macht wordt onder andere uitgewerkt in de bijdrage van Frans Becker over de strategie van christendemocraten en sociaaldemocraten tegenover elkaar, de veranderende rol van de kerk, individualisering en morele bevrijding, en de doorbraak van de welvaartstaat. Veranderende standpunten over ‘kerk, kroeg en kapitaal’ waren niet louter een kwestie van electorale profilering of strategieën, maar bleven ook in de naoorlogse periode voortkomen uit de voortdurende godsdienstige inbedding van politieke en maatschappelijke principes bij zowel sociaal- als christendemocraten. Die religieuze omkadering gebeurde niet alleen op publiek niveau, maar beïnvloedde ook de individuele overtuiging en motivaties van politici, zoals Hans Renders in zijn bijdrage over de rol van religie in politieke biografieën beargumenteert.

Een andere meerwaarde van de bundel ligt in de ontwikkeling van het argument dat een deconstructie van verzuiling en ontzuiling ook in grote mate een deconstructie van nationale beeldvorming en mythes is. Dat gebeurt enerzijds door te wijzen op de tegengestelde beelden die op de Nederlandse religieuze identiteit werden geprojecteerd. Net zoals kerken graag het historiserende beeld van een sterke en combattieve zuil cultiveerden in wat Bram Mellink de ‘retrospectieve organisatiecultuur’ van de jaren vijftig noemt, zo werd het in de jaren zestig vooral *bon ton* om Nederland voor te stellen als de beste leerling van de klas wanneer het ging om progressiviteit, secularisatie en ontzuiling. Zoals verscheidene bijdragen duidelijk maken, werd dat beeld bewust uitgedragen door allerlei progressieve groeperingen, in de academische wereld en in de politiek. Anderzijds slaagt de bundel er ook in om de idee van een Nederlandse *Sonderweg* en ‘Nederland-gidsland’ te relativeren door de impact van buitenlandse contacten en voorbeelden – zoals de Duitse christendemocratie en Amerikaanse evangelische bewegingen – serieuzer te nemen. Dit argument had misschien nog meer aan kracht gewonnen wanneer dieper werd ingegaan op de rol en het perspectief van religieuze minderheden, nieuwkomers en niet-religieuze groepen die zich buiten de traditionele verzuiling bevonden. De bijdragen over het jodendom en de islam zijn soms iets te veel vanuit het Nederlandse perspectief geschreven. In een bundel die expliciet een ‘transnationaal’ perspectief wilt geven had ook de buitenlandse beeldvorming over religie in Nederland meer aan bod mogen komen, zeker omdat deze het Nederlandse zelfbeeld mee vorm gaf. Vanuit België is Nederland bijvoorbeeld een land vol paradoxen op gebied van religie. Het beeld van progressiviteit en ontzuiling was daar al sinds de jaren zeventig sterk bijgesteld door de voorbeeldrol die Nederlandse bisschoppen zoals Joannes Gijsen voor conservatieve katholieken vervulden. Daarnaast gaven de verscheidenheid en veerkracht van religies – onder andere uitgedragen door Nederlandse televisiezenders en de religieuze thematiek van romanciers en mediafiguren zoals Maarten ’t Hart, Michel van der Plas en

Godfried Bomans – het land een bijzonder religieuze bijklank bij het brede Vlaamse publiek.

Desalniettemin is de bundel in zijn geheel een toegankelijke en uitdagende bijdrage aan het wetenschappelijke en maatschappelijke debat, die zeker nieuwe pistes en methodes aanreikt voor verder historisch onderzoek, zowel binnen als buiten Nederland.

Kim Christiaens, KU Leuven

Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers (eds.), *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam: Boom, 2015, 304 pp., ISBN 978 90 8953 604 4).

Het is een aardige gewoonte dat hoogleraren die met pensioen gaan een afscheidsbundel aangeboden krijgen met bijdragen van medewerkers en collega's. Zulke bundels bevatten dikwijls lezenswaardige en prikkelende stukken. Ze hebben echter vaak ook het karakter van een warme lappendeken.

In de voorzomer van 2015 nam Duco Hellema afscheid als hoogleraar Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief aan de Universiteit Utrecht. Rond zijn afscheid is een bundel vervaardigd die beoogt het niveau van een hoogwaardig gelegenheidsproduct te overstijgen. Hellema zelf en de redacteurs Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers gebruiken het boek als een etalage van de onderzoeksthema's die in Utrecht bij het vak internationale betrekkingen in historisch perspectief worden bestudeerd. Zij willen demonstreren hoe in Utrecht sterke kanten van geschiedbeoefening en politieke wetenschappen aan elkaar worden gekoppeld, hoe de resultaten van gedegen historisch bronnenonderzoek worden geanalyseerd met behulp van theorieën uit de politicologie. Op deze manier willen zij ook traditionele visies op het lange termijn karakter van Nederlands buitenlandse betrekkingen op hun juistheid en houdbaarheid toetsen. De redacteurs van *De wereld volgens Nederland* hebben hun schrijvers een vast stramien voor hun bijdragen opgelegd: een conceptuele entree waarin historiografie of politicologische theorie wordt besproken, een schets van het lopende onderzoek, mede aan de hand van een casus, en agendering van nieuwe onderzoeksplannen. De tien bijdragen worden gepresenteerd in drie overkoepelende clusters: Nederland tussen de Europese mogendheden, Nederland in de naoorlogse wereld, en Nederland en moderne veiligheidsdilemma's. Duco Hellema leidt de bundel in. Aan het einde van het boek biedt Bert van der Zwan een virtuele rondleiding door de archieven van het ministerie van Buitenlandse Zaken.

In het cluster 'Nederland tussen de Europese mogendheden' illustreert David Onnekink dat toepassing van de 'New Diplomatic History School' bestudering van de geschiedenis van Nederlands buitenlands beleid kan verrijken. Hij vergelijkt daartoe publieke en private bronnen over de Nederlandse standpuntbepaling in de Spaanse Successieoorlog. Zijn slotsom is prikkelend: er was aan Nederlandse zijde eerder sprake van streven naar collectieve veiligheid dan, cynischer, naar machtsevenwicht. Beatrice de Graaf biedt een essay vol concepten, personages en episodes. Ook zij benadrukt het

Nederlandse streven naar collectieve veiligheid in buitenlandse betrekkingen, in het verleden net als in het heden. Haar casus gaat over de herordening van intra-Europese verhoudingen na de val van Napoleon en de plaats die het Koninkrijk daarin nastreefde. Jacco Pekelders hoofdstuk over de Nederlandse kijk op Duitsland is, in lange historische lijnen, strakker georganiseerd. Duitsland werd pas in de loop van de negentiende eeuw een zwaargewicht in Europa, en tegelijk een belangrijke economische partner en een dominante buur voor Nederland. Na 1945 was in Nederland het beeld van de verhouding met Duitsland lang veel negatiever dan de werkelijkheid van de economische betrekkingen. Pekelder bepleit studie naar de invloed van negatieve opvattingen over Duitsland bij de ontwikkeling van Nederlands nationaal besef in de negentiende eeuw. Hij betoogt dat zulk onderzoek ook nieuw licht kan werpen op de naoorlogse verhoudingen.

In het cluster 'Nederland in de naoorlogse wereld' houdt Mathieu Segers een helder pleidooi voor een multidisciplinaire aanpak bij onderzoek naar de fundamentele drijfveren achter Europese integratie. De overvloed aan archiefmateriaal vraagt om een analyse met behulp van een theoretisch instrumentarium waarin statelijke en niet-statelijke, economische, politieke en historische inzichten bij elkaar tot een duidelijk beeld moeten leiden, aldus Segers. Laurien Crump wijst er op dat de opening van archieven in voormalige lidstaten van het Warschau Pact toetsing van traditionele opvattingen over internationale betrekkingen tijdens de Koude Oorlog mogelijk maakt. Die toetsing kan extra reliëf krijgen door vergelijking van de nieuwe toegankelijke bronnen van Nederlandse archieven. Crump vraagt daarnaast vooral aandacht voor de onderlinge interstatelijke relaties van de leden van het Warschau Pact (waarbij ze Roemenië als intrigerend voorbeeld neemt) en in den brede voor de rol van kleine staten in bondgenootschappen.

Peter Malcontent analyseert verschillende historische interpretaties over de plaats van mensenrechten in Nederlands buitenlands beleid. Hij vraagt aandacht voor revisionistische benaderingen en oppert dat bij Nederlands mensenrechtenbeleid verlicht eigenbelang nooit ver te zoeken is geweest. Daarbij bevestigt hij met kracht van argumenten de traditionele visie op dit thema. Remco Raben sluit dit cluster met een mooi doorgeredeneerd essay over de relatie tussen koloniaal verleden en postkoloniaal heden. Onderzoek naar de relatie tussen die twee geschiedt meestal nog op grond van westerse politicologische theorieën en dat levert eenzijdige resultaten op. Raben bepleit een nieuwe theoretische kijk op het verband tussen historische ervaring en actueel beleid van voormalige koloniën. Hij agendeert ook de betrekkingen tussen voormalige koloniale mogendheden onderling als onderwerp voor nader onderzoek.

In het laatste cluster, Nederland en moderne veiligheidsdilemma's, laat Jan Hoffenaar zien dat Nederland een lange geschiedenis van krijgshaftigheid kent. Na een historisch overzicht ter adstructie van deze stelling bepleit hij meer aandacht voor militaire geschiedenis. Hij agendeert

in dat kader historisch onderzoek naar de maatschappelijke waardering voor de krijgsmacht in Nederland, en ook een internationaal comparatieve aanpak bij studie naar opleidingscurricula en wapenaanschaafbeleid. Bob de Graaff stelt in een helder maar niet heel verrassend hoofdstuk vast dat er een academisch discipline van ‘intelligence studies’ is ontstaan die internationaal steeds breder wortelt. Nederlandse ‘intelligence studies’ zullen meer diepgang kunnen bereiken door een nauwere combinatie tussen uitgebreid bronnenonderzoek (dat steeds gemakkelijker te realiseren valt) en theoretische instrumenten uit de leer der internationale betrekkingen. Isabelle Duyvesteyn en Luuk Arlar stellen, ten slotte, voor om de Nederlandse betrokkenheid bij internationale militaire interventies met humanitair oogmerk te analyseren aan de hand van vier ijkpunten: de spanning tussen internationale inmenging ter bescherming van mensenrechten en staatssoevereiniteit; de onvoorziene slechte gevolgen van goedbedoelde interventie; de relatie tussen zelfzuchtige en altruïstische motieven voor interventie, en de vraag naar de wenselijkheid van de inzet van militaire middelen ter bescherming van mensenrechten. Dat zijn allemaal thema’s die niet alleen historisch maar ook actueel van groot belang zijn.

De redacteurs van *De wereld volgens Nederland* hebben er alles aan gedaan om samenhang tussen de bijdragen te stimuleren en zo de Utrechtse aanpak van de bestudering van internationale betrekkingen helder voor het voetlicht te brengen. Zijn ze in hun opzet geslaagd?

Het redactionele stramien heeft niet alle auteurs in gelijke mate geïnspireerd. De grote variëteit aan onderwerpen maakt een coherente presentatie niet vanzelfsprekend. Maar overigens luidt het antwoord op de vraag beslist positief. *De wereld volgens Nederland* is niet zomaar een charmant afscheidscadeau voor een hoogleraar die de afgelopen decennia zijn stempel heeft gedrukt op de geschiedschrijving over de buitenlandse betrekkingen van Nederland. De bundel blik in de toekomst van het Utrechtse onderzoek naar het historisch perspectief van Nederlandse internationale betrekkingen. Dat is een verfrissende aanpak. Bovendien laat het boek overtuigend voordelen zien van een bundeling van geschiedkundige en politicologische vaardigheden en denkracht. Voor die aanpak zijn traditionele historici nogal eens huiverig. Het boek maakt nieuwsgierig naar de resultaten van veel van het voorgenomen onderzoek. Dat is waarschijnlijk de mooiste denkbare hommage aan Duco Hellema.

Marianne van Leeuwen, Universiteit van Amsterdam

Jur van Goor, *Jan Pieterszoon Coen (1587-1629). Koopman-koning in Azië* (Amsterdam: Boom, 2015, 575 pp., ISBN 978 94 6102 036 6).

In his own times and ever since, Jan Pieterszoon Coen has been a contentious figure in his native province of Holland and overseas. This Dutch merchant and Governor-general of the Dutch East India Company (VOC) from 1617 onwards, is frequently glorified, but more often reviled and depicted as ruthless, strict, merciless and using excessive violence.

In his recent biography *Jan Pieterszoon Coen (1587-1629). Koopman-koning in Azië*, Jur van Goor goes to great lengths to explain Coen's reputation at home and abroad. Van Goor is nuanced, almost neutral in his judgement, placing Coen's words and deeds in his times. On several occasions the author states that violence was part of Coen's world, it was seen as a business risk, and that his ideas were not peculiar, but broadly adhered to (inter alia 120, 132, 247, 405, 409). In some instances Van Goor's diligence to explain and contextualize every action tends to look like explaining away. However, even while he can barely hide his admiration for Coen, the author always keeps a professional distance.

Despite the controversy about how to judge Coen, the only other biography is from 1934 by H.T. Colenbrander, apart from a biographical essay by Jan and Annie Romein (1938) – all in Dutch. Jur van Goor characterizes Coen as a 'koopman-koning', a merchant-king; in the first place he was a bookkeeper, but he showed leadership qualities and royal pretensions next to that, in line with the double mandate of the VOC as a trade organization with political rights (394-397). Van Goor also uses some surprisingly modern characterizations for Coen, like manager and CFO. Another important feature Van Goor attributes to Coen is his Machiavellian thinking. His Italian apprenticeship and the lessons he may have learned there are brought to the fore. Coen is presented as a man knowing his politics, his philosophy and his rhetoric. This is something not described in the earlier Coen literature.

In his last chapter Van Goor clearly summarizes the varying images of Coen in modern historiography, from a national hero and one of the founders of the Dutch Golden Age, to a historical figure receiving fierce criticism from a mostly left-wing, anti-colonial angle (although this critic did not prevent the Dutch to open a second 'Coen tunnel' in Amsterdam in 2014). Van Goor's own image is that of one of those iron men that form the core of the Dutch Golden Age. In short, Coen's faults do not affect his reputation (513, 516).

This heavy biography, counting over 600 pages, can be discouraging just by its size, and possibly also by the vastness of details and erudition Van Goor displays. According to Van Goor, Coen can be distinguished from his background only from 1614 onwards (152), the year he wrote his *Discovers*, in which he set out his scheme for what would become the VOC-empire. All the source material about Coen before this time does not even fill one page of text. Van Goor, however, succeeds in expanding this to almost 150 pages of his book. He uses many other sources to sketch the context of Coen's home town Hoorn, his family, his religion and especially his apprenticeship in Rome. Van Goor's assumptions are plausible, although he is sometimes dangerously close in elevating assumptions to facts in the next paragraph. Reading a few chapters after another, the first part of the book is irritatingly full of repetitions; some people and events are introduced several times, even using the same adjectives or expressions. This is much less the case in the later parts of the book, where Van Goor meticulously follows Coen's steps in the Indonesian Archipelago, without losing sight of the international context, especially the relations of the Dutch with the Spanish, the Portuguese, and the English. It is insightful to see how European developments and decisions influenced (military) politics in Asia, but also that the East had its own rules, dynamics and balance of power. In our simultaneous world, we should not forget that in Early Modern times distance meant time.

Van Goor tells a chronological story, only making an exception for Coen's submission of the Banda Islands in 1621. This in hindsight most controversial action of Coen, including the murder of over 10,000 Bandanese, is only discussed in chapter 13, after Coen already sailed back to Europe (in 1623) in chapter 12. Some of the remarks in chapter 13 seem to stress the exceptionality of the case, for example that only this time did Coen go ashore with his army, and that this was the only instance he permitted his soldiers to burn and destroy cities, houses and boats (445, 453). All this contributes to Van Goor's presentation of the Banda-massacre as peculiar, not really fitting in Coen's biography.

The longevity and abundance of details in the first part should not withhold interested people in and outside academia from reading this book. A strict editor might have been able to shorten and sharpen the text in some places, however, for the greater part there really is this much to tell. Firstly the importance of the Dutch role in East-Asia – for Dutch and for world history – and the sometimes heated controversy about Jan Pieterszoon Coen, justify a detailed account. A second justification for the extensiveness lies in the availability of sources. Coen has written far more than most of his predecessors or successors as Governor-general. He reformed the Dutch administration in the East, kept double entry accounts, drafted instructions and wrote dozens of letters to the Heeren XVII in his homeland. Coen carefully reported what happened, and asked for more money, more people – especially decent women – to inhabit Batavia, more ships and other resources over and

over again. Adding to that, there is Van Goor's impressive knowledge and mastery of the sources, not just regarding the lengthy VOC-archives, also Spanish, Portuguese, English and even some indigenous texts are to be found in his footnotes. This book reflects a lifelong research experience.

Van Goor's book will not prevent further discussions and controversy about Coen or the Dutch in Asia in general. However, with this book and the sources Van Goor has uncovered, presented and contextualized, discussants will be much better informed. Notwithstanding the very Dutch perspective, the global dimensions of this story also deserve to be outlined in an (abridged) English version for an international public.

Djoeke van Netten, University of Amsterdam

Maartje Abbenhuis, *An Age of Neutrals: Great Power Politics, 1815-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 289 pp., ISBN 987 1 107 03760 1).

At best neutrality suggests passivity; at worst it implies moral indifference. As a result, histories of neutrality generally concentrate primarily on small, weaker countries, such as the Netherlands and Switzerland, and their inability to stand up to the demands of the belligerents during the First and Second World Wars. Frequently they did manage to make a tidy profit by selling to both sides, but that was at the cost of their national sovereignty: in the final analysis it was the countries waging war that decided whether they could remain neutral. If their neutrality was no longer considered important, then it quickly came to an end. This dispiriting image, based on a particular reading of twentieth-century neutrality, argues the New Zealand historian Maartje Abbenhuis, clouds our view of neutrality in the nineteenth century. Abbenhuis, by contrast, argues that we can only really understand the international relations of the ‘long’ nineteenth century – which lasted from the Congress of Vienna to the First World War – when we considered the vital role neutrality played in these relations. This is the point she tries, and largely succeeds, to make in her latest book, whose telling subtitle (‘Great Power Politics’) highlights that neutrality cannot be understood simply as the default policy of the small and weak.

Although neutrality has a long history, it was only during the nineteenth century that it developed into a highly useful diplomatic tool for both smaller and larger countries. This new neutrality was designed to delineate, as clearly as possible, the rights and responsibilities of those who waged war and those who did not, in order to reduce the risk of third parties being dragged into a conflict. This was supposed to reduce wars in both scale and scope, and thereby limit the risk that a conflict between European Great Powers would escalate to a war of ‘revolutionary’ proportions – the spectre of the French Revolutionary and Napoleonic wars that continued to haunt European statesmen – was limited. As part of the ever-expanding legal toolbox of neutrality, towns, rivers and even whole countries (Belgium, Switzerland) were made neutral by international agreement to further limit the prospect of a general European war; sources of potential conflict were thus identified and kept out of reach of all potential aggressors. Such rules and regulations were codified in international agreements in which legal experts and diplomats formulated precise rules to establish non-belligerents’ room for manoeuvre in case of conflict, and the rules of conduct for dealing

with neutral territories. Naturally conflicts arose over neutrals' rights and regulations, but, on the whole, the shared interest in European stability ensured compliance.

Moreover, during the second half of the nineteenth century, the efforts to solidify and expand neutral rights were led by an unexpected champion, argues Abbenhuis, global superpower Great Britain. Increasingly the British identified their interests as being imperial and economic in nature: it therefore became a prime British concern to defend the seaborne connections between its overseas territories and the metropolis, and between the Empire as a whole and its key trading partners; disruptions, even in wartime, might spell the end of the era of British dominance. Britain therefore relied on the global transport and communication systems continuing to functioning in wartime, whether London was an active belligerent or not. The cheapest and most effective way to do this was to safeguard this system by creating internationally accepted sets of rules and expectations that set limits to warfare.

Neutrality had two other important roles in the nineteenth century, states Abbenhuis. The notion of limiting, or even preventing war through the establishment of rules and regulations attracted a great number of 'practical idealists'. The Red Cross for example, allowed 'neutral' ambulances to take care of the wounded from both warring parties. Neutrality also created, particularly in those countries who opted or were forced into longer-term neutrality, important building blocks for the construction of national identities. Sweden, the Netherlands and Switzerland all began to incorporate elements of neutrality in their collective self-identification.

Neutrality and the notion that all wars should be 'limited wars' go together, according to Abbenhuis, and therefore it is not surprising that in a 'total war' there was far less room for neutrality. Abbenhuis emphasises that the outbreak of the First World War in 1914 must not be seen as the 'failure' of neutrality – neutrality was a political tool to achieve certain goals, just as making war was and continued to be. However, neutrality did lose its systemic attraction during 1914-1918 because the belligerents ceased to attach any importance to the stability or the maintenance of the existing state system. Their explicit war aims were the creation of a new world order in which the political-cultural values of The Enemy would no longer have a place. Moreover, after the Great War of 1914-1918 (and even more so after the Second Great War of 1939-1945) the 'neutral' role of the stabiliser of the international system was taken over by new concepts such as collective security.

Not all of Abbenhuis' ideas are as new as she makes them out to be. Her arguments rely fairly heavily on the notion that during the nineteenth century the European states had a common interest in the stability of the political system – a thesis first advanced in Paul Schroeder's *The Transformation of European Politics* (1994) – and in the security of the rapidly

developing world-wide transport and communications system – recently explicated in Mark Mazower's *Governing the World* (2012). Moreover it meshes seamlessly with recent research into the history of international law, which unmistakably flourished in the nineteenth century (see for example Stephen C. Neff, *Justice Among Nations: A History of International Law* (2014)). Her contribution to this literature is that she gives real substance to those ideas, using the history of nineteenth-century neutrality as a case study. The importance attached to stability and economic development is only tangible when it is put to the test, and that is certainly the case with neutrality during the many 'limited wars' and diplomatic crises of the 'long' nineteenth century. By illustrating how neutrality was tested but its underlying concepts never seriously contested, Abbenhuis greatly enhances our understanding of its importance to the nineteenth-century state system.

It is therefore unfortunate that in practice Abbenhuis' analysis of the role played by neutrality in 'great power politics' deals chiefly with Great Britain. Great Britain indeed often remained neutral during the conflicts of the long nineteenth century, and Abbenhuis rightly maintains that it therefore had a certain interest in (the development of) neutrality law – even if it was waging war itself. Because of this, the role played by neutrality in the considerations in Paris and Berlin is given less attention and is primarily depicted by concrete outcomes – the fact that Germany respected the neutrality of Luxembourg during the Franco-Prussian War – while in the context of her argument the considerations that lay at the base of this, most particularly where they concern the link between neutrality and stability, would have been especially relevant.

Secondly it remains unclear why the 'great powers' abandoned neutrality, apparently very suddenly, in 1914. Naturally in the context of a war with a 'totalizing logic' (John Horne) there was little room for a concept that seemed so closely connected with the cause of maintaining stability. But the First World War did not immediately become a 'total' war in August 1914, nor was its revolutionary character immediately or even universally recognised and acknowledged until 1915. Nevertheless neutrality would be consigned to the scrap heap remarkably quickly after July 1914 – Germany invaded Belgium in early August 1914, and less than a month later Great Britain ignored all agreements concerning neutral trading rights.

However, these flaws do little to impair the quality of Abbenhuis's ambitious and, above all, very readable book. It is essential reading for all those interested in the international relations in the nineteenth century.

Samuël Kruizinga, University of Amsterdam

Jan Machielsen, *Martin Delrio: Demonology and Scholarship in the Counter-Reformation* (PhD University of Oxford 2011; British Academy Postdoctoral Fellowship Monographs; Oxford: Oxford University Press, 2015, x + 441 pp., ISBN 978 0 19 726580 2).

Jan Machielsen has pushed disenchantment to the extreme. The subject of his book is Martin Delrio SJ (1551-1608), a prominent demonologist of the late sixteenth century, born from Spanish parents in Flanders. At least since the appearance of Stuart Clark's *Thinking with Demons* (1997), we are aware that understanding the occurrence of demons and witches in early modern thought requires a sophisticated grasp of the interlocking discursive modes of theology, natural philosophy and medicine of the period. The cliché of women being the victims of mass hysteria, brutally tortured and unjustly convicted by male judicial officials, does little to foster insight in the subtle speculations of scholars such as Jean Bodin (1530-1596) and Reginald Scot (1538-1599). Rather than the instigators of evil malpractice, they were theoreticians who employed the vocabulary of witchcraft for various intellectual purposes.

Machielsen takes this sobering view one step further. Delrio's *Disquisitionum magicarum libri sex* (1599-1600), on witchcraft and superstition, enjoyed considerable success throughout the early modern period. Its print history in fact eclipsed the dissemination of more widely known works such as Heinrich Kramer's *Malleus maleficarum* (1487) and Bodin's *Démonomanie* (1580). Machielsen reads Delrio's book on witchcraft entirely as an expression of the Jesuit's pursuit of recognition among fellow humanist scholars. It was Delrio's instrument of 'self-fashioning', a term Machielsen uses repeatedly (e.g. 17, 211) without losing himself in potentially distracting methodological discussions. Demonology served Delrio to show off his skills as a textual scholar. To substantiate that point, Machielsen has devoted a mere quarter of the book to Delrio's demonological output. The rest of the book discusses Delrio's other philological projects (as well as his biography). The Jesuit figures as a classical scholar, editing Senecan tragedy, and as a theologian, engaging with biblical exegesis, patristics and church history. Especially Delrio's work on Seneca receives ample treatment. As Machielsen puts it, '(t)he risk, of course, is that the present volume takes on the appearance of a sandwich: demonological filling squeezed between two sections of dry bread' (19). At no point during the reading of the book, a sandwich came to mind. But the implicit warning does touch upon the legitimate question whether this procedure results in the most arresting setting for the monographic study of an early modern demonologist.

The first part of the book treats Delrio's life story. Rather than biographical, these chapters are thematic in structure, subsuming episodes of Delrio's life under a succession of 'identities'. Machielsen treats Delrio's brief administrative career in the Southern Netherlands during the chaotic years following the Sack of Antwerp as a traumatic experience, which stimulated his decision to abandon secular life and champion the cause of religion. His entry into the Society of Jesus forced him to learn to negotiate the hierarchical relations within the order, operating in all circumstances under the veil of obedience. He mastered this skill successfully enough to become an admired academic, teaching in Leuven, Valladolid and Salamanca. In that capacity he developed a friendship with Justus Lipsius – even if the concept of 'friendship' had peculiar connotations in this context, being more instrumental to the friends' public interests than we would nowadays care to acknowledge. Both Lipsius and Delrio stood to gain by their friendship: Lipsius saw the credibility of his reconversion to Catholicism boosted, while Delrio could bask in the glory of the preeminent humanist of the period.

The second part of the book turns to Delrio the classical scholar. Machielsen discusses the slightly delicate issue of a member of the Counter Reformation vanguard exerting himself in editing and commenting a pagan author. On the one hand the Jesuit educational system incorporated enough of the humanist culture to allow one of their members to embark on such a project. On the other hand a careful comparison of Delrio's juvenile work (*Adversaria*), and the results of his study after entry into the Society (*Syntagma*), reveals how he subtly reworked the project to conform to Counter Reformation strictures. Machielsen then goes on to examine a succession of philological themes: Delrio's discussion of the identity of the author of the Senecan tragedies, a complex philological issue still contested today; Delrio's method of emending source texts, always based on manuscript evidence, never on conjecture, which after all resembled the diabolic act of divination; and Delrio's consideration of the historicity of the content of the tragedies he edited. The issue of the historicity of Medea, in fact, serves as a bridge to the topic most people would want to pick up a biography of Delrio for: his demonological ideas.

The third part of the book starts with the context which made Delrio write a book on witchcraft: certainly no judicial responsibilities, but rather an urge to participate in one of the most acute – and hence fashionable – discussions of the day. The author of the *Disquisitiones* was not only topical in his choice of subject matter, but also in his methodology. In line with some of the major projects of the Counter Reformation – the theology of Mechior Cano organised around biblical commonplaces, Cesare Baronio's monumental history of the church based on source fragments – Delrio also established demonology as a textual discipline. Machielsen shows how, even if the Jesuit loosely employed thomistic categories for his taxonomy of demonic interventions, the foundation of his work were historical examples rather

than the logical deductions of scholasticism. The resulting pastiche of ancient and modern sources – quite typical of late humanist scholarship, one should add – procured him his reputation as an expert in the science of witchcraft. But, as Machielsen shows, the moment Delrio was called upon to put his expertise to use, his demonology turned out to be impracticable. It found no application in actual cases of witchcraft suspects. In the end, according to Machielsen, this would turn out to be an asset rather than a disadvantage. In subsequent decades, his ‘disembodied’ demonology would appeal to new generations, who may have rejected the judicial abuses of witch persecution, but who were eager to continue demonological speculations.

In the final chapters Machielsen turns to Delrio’s theological endeavours. Delrio tried his hand at biblical exegesis, composing Marian homilies and commenting the Song of Songs – both projects requiring poetic skills and belonging to confessionally contested territory. He also engaged in the mud-slinging which was typical of early modern scholarship: the question of the historicity of pseudo-Dionysius was occasion for him and Joseph Justus Scaliger, the star of the Protestant university of Leiden, to vilify each other publicly for a protracted period of time. Again, in his theological work as much as in his classical scholarship and his demonology, Delrio tried his hand at the most recent developments, showcasing his skills as a philologist and a historian.

In this admirable study, there is one thing which remains unsatisfying. Machielsen seems to have struggled to recover a consistent pattern in Delrio’s scholarly output, even if he protests in the introduction that we should not try to impose a single motive on the actions of humans of the past. It is the ‘self-fashioning’ of a late-humanist scholar which shapes Machielsen’s interpretative framework. In the case of Delrio, this required a balancing act between the dynamics of international philological scholarship, Jesuit loyalty and Counter Reformation piety. Yet it would seem that more could have been made of the specific mould in which Delrio fashioned himself.

In the first part Machielsen produces the compelling image of an ambitious magistrate whose career was frustrated because of the political vicissitudes ensuing from the Reformation. In response Delrio staged himself as a partisan in an all-encompassing war of the faithful against the heretics. The scholarly career which Machielsen subsequently traces, does reflect a progression from the secular studies of Delrio’s youth (the pagan Seneca), through the intermediary stage of demonology, to the lofty heights of theological subject matter. Nevertheless, if the cause of the Church of Rome came to occupy such a central place in the image which Delrio cast of himself and the world around him, it might be expected that in his demonological work as well as in his theological studies his self-fashioning would have been conditioned by the interests of the sacred cause he served – more so than emerges from the present volume. While Machielsen shows us much of the intricacies of the scholarly world in which Delrio manoeuvred, the

confessional struggle in which he participated fades into the background. Only in the last chapter, when Scaliger enters the fray, do the confessional implications of scholarship move centre stage. More in general, the emphasis Machielsen puts on Delrio's textual methods runs the risk of swamping the specificity of the Jesuit's otherworldly interests in the intricacies of philological craftsmanship.

Apart from this reservation, the book is undeniably a great achievement, dense with facts and rigorously structured. Machielsen's erudition is apparent in the ease with which he discusses anything from the disentanglement of the ancient authors named Seneca to the medieval epistemology of superstition – and it shows in the exuberant footnotes. The book is to be commended to everyone interested in demonology, the history of the Jesuits, the Counter Reformation, and scholarship in the transitional period from the Renaissance to the Scientific Revolution.

Jetze Touber, Utrecht University

Remieg Aerts en Gita Deneckere, *Het (on)verenigd Koninkrijk 1815-1830-2015. Een politiek experiment in de Lage Landen* (Rekkem: Ons Erfdeel, 2015, 238 pp., ISBN 978 90 79705 214).

Reeds voor het openslaan van de kaft roept de bundel *Het (on)verenigd Koninkrijk 1815-1830-2015* vragen op. Op het boekomslag prijkt in grote rode letters en tussen haakjes ‘on’. Is dit een betekenisloze affix? Uiteraard niet. De redacteurs van de bundel, Remieg Aerts en Gita Deneckere, maken met de keuze voor dit voorvoegsel duidelijk dat het Verenigd Koninkrijk zowel in België als Nederland onvoltooid verleden is. En wellicht belangrijker nog: dat het koninkrijk van Willem I evengoed een gedeelde als verdeelde geschiedenis is, waarin een proces van natievorming plaatsvond, los van de desintegratie die uiteindelijk in 1830 eindigde in de scheiding van Noord en Zuid. *Het (on)verenigd Koninkrijk* is een passende titel voor een interessante en mooi uitgegeven bundel met prachtige foto’s van Michiel Hendryckx en uiteenlopende bijdragen van historici, letterkundigen, kunsthistorici en publicisten.

Evenals de titel zet ook de ondertitel – *Een politiek experiment in de Lage Landen* – aan tot nadenken. Het Verenigd Koninkrijk als politiek experiment? De kwalificatie ‘experiment’ doet wat gekunsteld aan. Zowel voor de mogelijkheden als koning Willem I was de vereniging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden immers allesbehalve een experiment, maar een reële oplossing voor het ‘probleem Frankrijk’. De constructie in Wenen van de Verenigde Nederlanden als bufferstaat was dan ook van dezelfde orde als Congres-Polen of Piëmont-Sardinië; de onderhandelaars dachten met deze ‘middelgrote staten’ veiligheid in Europa te kunnen garanderen. Het is de vraag of het zinvol is het Verenigd Koninkrijk een ‘politiek experiment’ te noemen. Is dit niet een kwalificatie achteraf, waarin al het mislukken van 1830 ligt opgesloten? De redacteurs spreken zichzelf in de inleiding op dit punt ook tegen, zonder dat dit overigens storend is. Op pagina 19 schrijven ze: ‘Een staat is ten slotte niet alleen een politiek project, het is tevens een bestuurspraktijk en een evenwicht tussen de belangen van diverse machtscentra.’

Het Verenigd Koninkrijk was de uitkomst van *Realpolitik* van de mogelijkheden, en dan met name van Groot-Brittannië, alsmede van de lobby van een door revolutie getekende Oranjevorst, geobsedeerd door landsbestuur en compensatie. Het uiteenvallen van het koninkrijk komt voor een groot deel op het conto van dezelfde Willem I en diens rigide amalgaam-politiek. De kwalificatie ‘experiment’ is dan ook te vrijblijvend; in 1815 zag

men in Wenen het Verenigd Koninkrijk niet als een eindig project, maar als een duurzame oplossing die evenwicht in Europa zou brengen. Zelfs tijdens het hoogtepunt van de crisis van 1830 werd het stopzetten van dit ‘experiment’ als uiterst onwenselijk en gevaarlijk gezien, en hield Londen niet voor niets lange tijd vast aan een personele en administratieve scheiding van beide landsdelen onder het Oranjehuis. Ofwel, het ‘mislukken’ van het Verenigd Koninkrijk kan niet simpelweg worden gereduceerd tot een stukgelopen ‘experiment’.

Het (on)verenigd Koninkrijk bestaat uit vijf delen, waarin telkens een groep van drie tot vier auteurs een specifiek thema behandelt. In het eerste deel, een nieuwe monarchie in Europese context, wordt het Verenigd Koninkrijk geplaatst in de context van de geopolitieke puzzel die op het Congres van Wenen werd gelegd. De bijdragen in dit deel zijn zonder meer geslaagd. Tom Verschaffel schrijft in zijn bijdrage dat de opdracht die de mogendheden aan Willem I gaven om een ‘union intime’ te smeden ten behoeve van duurzame vrede in Europa een lastige was: de twee landsdelen verschilden al bij aanvang van het Verenigd Koninkrijk te veel van elkaar. Na de val van Antwerpen in 1585 waren het Zuiden en het Noorden politiek, cultureel en economisch uit elkaar gegroeid. Deze scheiding van geesten was evenwel ook weer niet zo groot, dat de ‘hereniging’ in 1815 helemaal geen kans van slagen had. Terecht merkt Verschaffel op dat het deze gelaagdheid is die de geschiedenis van het Verenigd Koninkrijk zo interessant maakt.

Het tweede deel van de bundel handelt over de prille fase van natievorming en de nationaliseringspolitiek van Willem I: het ‘Noord’ en ‘Zuid’ gevoel. In de eerste bijdrage van dit deel schetst Remieg Aerts een mooi genuanceerd beeld van de identificaties met het Verenigd Koninkrijk, en hoe Willem I van bovenaf een nationaliseringspolitiek voerde via taal-, onderwijs- en godsdienstpolitiek. In de Noordelijke Nederlanden ondervond deze politiek beduidend minder weerstand dan in de Zuidelijke Nederlanden, waar aanvankelijk eerder een belangen- dan een nationale gemeenschap bestond. Joost Rosendaal en Carolien Boender laten vervolgens in twee casestudies over respectievelijk Brabant, Limburg en Haarlem zien dat er binnen het Verenigd Koninkrijk sprake was van sterke lokale en regionale identiteiten, die soms op gespannen voet stonden met het door de regering gepredikte vaderlands gevoel.

Ook in het derde deel van de bundel, met als titel ‘Publieke ruimte en sociabiliteit’, is sprake van een inleidend essay, dit maal door Christophe Verbruggen, gevolgd door twee casestudies van Janneke Weijermars over letterkundige genootschappen en Marita Mathijssen over cultuurdragers in het Verenigd Koninkrijk. Verbruggen stelt in zijn essay dat het relatief liberale klimaat in het Verenigd Koninkrijk niet zozeer de sociabiliteit veranderde, maar wel de intensiteit en de mate waarin die fungeerde als voedingsbodem voor politieke mobilisatie. Op zich is deze analyse niet fout, maar een nuancering is hier wel op zijn plaats; het koninkrijk van Willem I was liberaal

en autoritair tegelijk, en kende ook vormen van (zelf)repressie die zowel in het Noorden als het Zuiden politisering hebben vertraagd en/of onderdrukt.

Delen vier en vijf van de bundel liggen in elkaars verlengde. Deel vier gaat over de desintegratie van het Verenigd Koninkrijk en deel vijf over de lange ‘na-geschiedenis’ in zowel de Noordelijke als Zuidelijke Nederlanden. Deel vier heeft iets van Pieter Geyls’ ‘voor of tegen’, en dan niet met Napoleon, maar met Willem I en diens ‘bestuurs-politieke’ systeem als historiografische Janus. In een mooi inleidend essay laat Marnix Beyen zien dat er meerdere ‘mentale kaders’ bestonden in de politieke cultuur van het Verenigd Koninkrijk en dat deze deels terug kunnen worden gevoerd op de verschillende ervaringen van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden ten tijde van de Franse revolutie en het Napoleontische tijdperk. De Noord-Nederlandse en Zuid-Nederlandse elites gingen hierdoor anders om met Willem I’s autoritaire en instrumentele koningschap, en wellicht belangrijker nog: gaven in de loop van de tijd – en dan vooral tijdens politieke crisismomenten – een eigen betekenis aan de verschillen tussen de twee landsdelen. In de drie casestudies die volgen wordt de relatie tussen Willem I’s politiek en het uiteenvallen van het koninkrijk verder blootgelegd. Rik Vosters en Guy Janssens maken duidelijk hoe de taalpolitiek in het Zuiden als een katalysator werkte voor de oppositie. Uit Stijn Van de Perre’s bijdrage blijkt dat hetzelfde gold voor Willem I’s fiscale politiek. Nikolaj Bijleveld laat tot slot zien dat de kerkpolitiek in plaats van eenheid, alleen maar verdeeldheid zaaide.

De multidisciplinaire mix van auteurs in *Het (on)verenigd Koninkrijk* is op zichzelf verfrissend, maar heeft wel tot gevolg dat niet alle bijdragen even vernieuwend of relevant zijn; enkele auteurs lijken iets minder op de hoogte van de recente historiografie op het terrein van de Europese Restauratie en leunen in hun bijdrage zwaar op bestaande studies over het Verenigd Koninkrijk. Recentelijk heeft Els Witte in een artikel in *Wetenschappelijke Tijdingen* (LXIX (2010) 147-171) nog gewaarschuwd voor wat zij ‘multidisciplinaire preoccupatie’ noemt. ‘Niet-historici bewandelen in hun discipline meestal nieuwe paden en moeten die rechtvaardigen. Hun profileringsstrategie moet met andere woorden gelegitimeerd worden. Historici verwijten toesturen, hoort bij die strategie. [...] De historici verdedigen zich vanzelfsprekend. Ze verwijten de niet-historici onvoldoende vertrouwd te zijn met de moderne historische literatuur, waardoor hun achtergrond- en contextinformatie beneden peil is’, aldus Witte. Terecht pleit ze voor ‘begrip voor elkaars benaderingen, methodes en resultaten’. Hier kan wellicht aan toe worden gevoegd dat studies waarin uitvoerige analyses worden gemaakt van primair materiaal nu juist zeer vruchtbaar zijn gebleken, zie bijvoorbeeld het vernieuwend onderzoek van Janneke Weijermars (*Stiefbroeders. Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834*) en van Els Witte zelf (*Het verloren Koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie, 1828-1850*).

Een tweede kanttekening. Belgische en Nederlandse historici en letterkundigen onderzoeken het proces van natievorming in het Verenigd Koninkrijk vaak als een losstaand, voor de Lage Landen uniek fenomeen, terwijl er in het Europa van na de Napoleontische oorlogen meer regio's waren waar soortgelijke processen plaatsvonden. Ondanks aandacht voor de internationale context, wordt ook in *Het (on)verenigd Koninkrijk* toch vooral naar binnen gekeken. Dat is jammer, want een eerste vergelijking met nationalisme in andere 'kleine landen' rond 1815 had goed in de bundel gepast. Door zo'n vergelijking zou er daadwerkelijk sprake zijn geweest van 'een geïntegreerde visie op het Verenigd Koninkrijk'. Te denken valt aan het al genoemde Piëmont-Sardinië. Een ander voorbeeld is Denemarken en Noorwegen voor en na de zogenaamde 'Skilsmissen', oftewel de scheiding van 1814. Het ligt voor de hand het proces van natievorming en nationaliseringspolitiek in de Nederlanden voor en na de breuk van 1830 eens te vergelijken met de vorming van de natiestaat en nationale identiteit in deze landen. Voor 1814 speelde de regionale identiteit in Denemarken en Noorwegen, net als in de Nederlanden, bijvoorbeeld een grotere rol dan de nationale. Interessant zou zijn om het nationalisme in de Noordelijke Nederlanden en Zuidelijke Nederlanden van na 1830 bijvoorbeeld te vergelijken met hoe Denemarken en Noorwegen na 1814 zichzelf als naties (opnieuw) uitvonden en hoe deze landen hun bestaansrecht als 'kleine natie' rechtvaardigden.

Dit terzijde. De bundel *Het (on)verenigd Koninkrijk* is als geheel een geslaagde poging om de veelheid aan onderzoek dat de laatste jaren naar het Verenigd Koninkrijk is gedaan samen te brengen. Dat de samenstellers hierbij hebben gekozen voor een multidisciplinaire aanpak en daarmee de 'gelaagdheid' van en in het Verenigd Koninkrijk benadrukken is zowel prijzens- als navolgenswaardig.

Jeroen van Zanten, Universiteit van Amsterdam

Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië, 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam: Prometheus, 2015, 320 pp., ISBN 978 90 35 1 4349 4).

Responses to Gert Oostindie's recently published *Soldaat in Indonesië* (the full title translates as 'Soldier in Indonesia, 1945-1950: Witnesses to a war on the wrong side of history') now in its third reprint, provides clear evidence that opinions on Holland's war in Indonesia of 1945-1949 – also known as *Politioenele Acties* (Police Actions) or the Indonesian War of Independence – are still fiercely contested in the Netherlands today. While this book treads carefully into territory long redacted by Dutch political, military, veteran and even academic writers, it is an indication that the demand for 'the truth' about the *vuile* (dirty) war is increasingly making itself heard. If nothing else, the book has succeeded in securely embedding the terms 'war' and 'war crimes' into all future Dutch public debate concerning events that took place in Indonesia between 1945 and 1950, as the Netherlands attempted to maintain control over their former colony.

The aim of this book is not to rehearse the events of this war, nor to deliver judgement. Specifically, in the context of the increasingly voluminous and vocal debate in the Netherlands, Oostindie's team of researchers has set out to address one initial, but surely foundational, question: what is the evidence that war crimes were committed by Dutch forces in Indonesia in the period 1945-1950? The answer is clear: even this analysis of a relatively limited selection of evidence – the 100,000 pages of text from 659 published accounts authored by 1362 (veteran) witnesses (less than 1% of Dutch military involved) – reveals that at least 800 acts that could constitute war crimes as defined under the Geneva Convention were committed by Dutch forces. That figure includes 97 cases of the shooting of prisoners and 33 cases of execution during interrogation.

At one level it is this very mathematical calculation that drives the point home. Generalised, it allows the author to authoritatively conclude that 'the total number of crimes (*misdrifven*) is more likely to amount to tens of thousands than thousands' (176). As such, the book argues that war crimes constituted a 'structural' element in the conduct of the counter-guerrilla war, but not a 'systemic' one. The distinction is crucial, and is made repeatedly throughout the book. And this points to why, in the end, this account of the war represents unfinished business. While incidents of rape, execution of civilians and prisoners, burning of villages et cetera were widespread, as accounts presented in published testimony by this fraction of the combatants

attest, the book is concerned to emphasize such behaviour was not officially sanctioned. One might ask whether this provides an escape clause for the Dutch national conscience? Critical voices within the Netherlands say not. Were the book to be translated and read by an international public, the answer, also, would surely be a resounding 'no'. Indeed there are enough hints in the copious and often lengthy extracts from veterans' memoirs that characterise this book to conclude that even within this relatively small sample, many veterans were conscious of the fact that political and military leaders – as well as higher ranks in the field – condoned such acts in the pursuit of the desired outcome.

The war involved round 30,000 volunteers, 95,000 conscripts, and 1,000 professional soldiers recruited in the Netherlands who augmented an estimated 70,000 to 80,000 strong Royal Dutch-Indies Army (KNIL) force (of whom the majority were Indonesian) to face an unknown, largely guerrilla, Indonesian opposition. The Dutch side suffered an estimated 6,000 deaths as a direct result of war. Indonesian casualties are almost impossible to calculate, and the book does not address this question. According to Adrian Vickers (*A History of Modern Indonesia* (New York 2005) 100) 45,000-100,000 Indonesian military and 25,000-100,000 Indonesian civilians were killed, and seven million Indonesians displaced.

Apart from calculating 'the nature and frequency of war crimes', the aim of Oostindie's book is specifically 'to investigate the context in which these took place and how those involved considered these, at the time and afterwards' (20). The structure of the book accentuates this concern for providing 'balance'. Accordingly, the evidence of war crimes reported and discussed in the book's three central chapters are bookended by three introductory and two concluding chapters that focus on the soldiers' (self-reported) experience. These seek to understand the psychological environment in which such acts were committed. These chapters ask: Why did they enlist? How did they view 'the enemy'? What were their conditions? How were they received on returning home? Seeking answers to these questions fulfills the intention of Oostindie's team of researchers to recognize and respect the memory of the thousands of (mostly) Dutch men who answered the nation's call. At the time the slogan, 'Save our Indies', screamed down from posters (a selection of which are included in this book) to challenge the patriotism of a generation only just freed from Nazi tutelage, during which 350,000 Dutch civilians had been exported to German labour camps. Meanwhile, in the colony, a further 100,000 Europeans had been interned in Japanese internment camps, while an estimated 50,000 men, women and children were being interned by Indonesian Republican forces as the fighting was taking place.

Although polls at the time indicated lukewarm support from the Dutch public for the '*politioenele acties*' (a little over 50 percent), as international opinion turned against the Netherlands – and, as the subtitle suggests, history

changed sides – it evidently served the ‘greater national interest’ to quarantine the details of this dirty war. A later official enquiry into the events – the so-called ‘Excessennota’ of 1969 – allowed only reference to military ‘excesses’ and it was not till cases were brought by relatives of Indonesian victims that the Dutch government was prepared to make public admissions, with ground breaking apologies to the Indonesian nation in 2011 and 2013, for specific ‘incidents’. Nevertheless, it was not prepared to officially contribute to the research project conducted by KITLV and associated public research institutions that to date has culminated in the present volume.

Given that, in the past, Dutch historians have been, in the words of one member of a new generation of scholars, overly ‘careful’, this book is an important step forward in clearing the ground for a full public disclosure of this murky national history. It joins others, such as Van Liempt’s, *Nederland valt aan. Op weg naar oorlog met Indonesië 1947* (Amsterdam 2012) (The Netherlands attacks: On the way to war in Indonesia), which examines the official military and political record preliminary to the outbreak of the war, in what will inevitably become a virtual torrent as the historical dam walls are broken through.

Yet the limitations of *Soldaat in Indonesië* in this regard are important to point out. It remains limited by its exclusive reference to an internal Dutch debate – and the Dutch language. (Readers of English are recommended to consult Stef Scagliola, ‘Cleo’s “Unfinished Business”: Coming to Terms with Dutch War Crimes in Indonesia’s War of Independence’, *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 419-439 for an English language outline of that debate.) It lacks any reference to a burgeoning international literature on (colonial) war crimes as discussed for instance in Bart Luttikhuis and Dirk Moses (eds.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence* (London, New York 2014). Apart from one brief, and ineffectual Indonesian reference, the book eschews Indonesian sources. In view of the sensitivities still surrounding these events, the latter omission is perhaps understandable and as Oostindie rightly points out, Indonesian historians (and public) have also still to address their side of this violent history. For Indonesia, too, maintaining the existing national narrative remains a key obstacle to ‘full disclosure’. Be that as it may, however, one might question whether Indonesian accounts would in any event yet find acceptance in this scrutiny of a Dutch national conscience.

A broader question might be to question the limits of ‘witness histories’ – in this case further limited to those that have been published – in the writing of contested histories. While clearly (Dutch) veterans’ accounts will enable the historian to fill in what official documents elide, and will be increasingly convincing in proportion to their representativeness, ultimately more robust analysis of official records, and reference to international research frameworks applied to similar episodes – as well as to Indonesian perspectives – will be essential.

This contribution to a burgeoning national debate, then, is to be welcomed in setting a benchmark from which others can take – and are already taking – the debate further. As the foreword admits, it represents only part of a wider investigation that the KITLV team is undertaking, and even now it is evident that the debate – and the revelations – have already rushed ahead in the wider national discourse. It is, still, a very careful introduction to a history of the Indonesian War of Independence. And before that can be adequately written, the results of the Dutch research need to be opened up to international scrutiny (which effectively means translation into English) and the involvement of Indonesian historians.

Joost Coté, Monash University

Ton Burgers, *Nederlands grote rivieren. Drie eeuwen strijd tegen overstromingen* (Utrecht: Matrijs, 2014, 349 pp., ISBN 978 90 5345 483 1).

De dreigende overstromingen in de Nederlandse delta van 1993 maar vooral van 1995 behoren tot de meest opmerkelijke gebeurtenissen in de waterstaatsgeschiedenis. In de eerste plaats voltrok zich, in tegenstelling tot wat velen nog altijd beweren, geen ramp. Niettemin vonden grootscheepse evacuatieplaats in het rivierengebied en werd volgens goed vaderlands gebruik een nationale inzamelingsactie gehouden ten bate van de slachtoffers. Maar de verwachte catastrofe bleef uit, het waterpeil daalde en de natie haalde opgelucht adem. In politiek Den Haag bleven de seinen echter op rood staan. Met twee dreigende noodsituaties binnen veertien maanden en met weinig goeds voorspellende klimaatscenario's sloeg de angst toe en werd in 1995 in hoog tempo de Wet Tijdelijke Voorziening Rivierdijkverzwaringen door het parlement gejaagd. Ook hier is sprake van een opmerkelijke actie omdat deze handelingsnelheid in waterstaatsaangelegenheden slechts, en dan nog gedeeltelijk, een parallel vindt in het besluit van Lodewijk Napoleon in 1809 tot instelling van een Koninklijke adviescommissie na de catastrofale rivieroverstromingen in dat jaar. Weliswaar leverde dat enkele korte termijn maatregelen op maar tot een doorbraak in het problematische rivierbeheer en de zo gewenste beveiliging leidde dat niet. Dat gebeurde pas geleidelijk nadat Thorbecke in 1850 opdracht gaf tot een grootscheepse verbetering van de grote rivieren, inclusief het graven van nieuwe riviermondingen naar zee. Ook in dat licht bezien zijn de gebeurtenissen rond 1995 opmerkelijk omdat men zes weken na de aanneming van de wet aan de slag ging met de versterking van de rivierdijken. Maatregelen die vanaf 2005 worden gevolgd door grootschalige verruiming van winterbeddingen, verwijderen van obstakels, aanleg van hoogwatergeulen, dijkverlegging en kribverlaging. Ingrepen met het karakter van een trendbreuk, zo niet paradigmawisseling omdat men daarmee afwijkt van de principes die vanaf het midden van de negentiende eeuw vorm gaven aan de rivieren en hun zomer- en winterbeddingen. Een grootschalige operatie die tot op heden voortduurt en een nieuwe fase in de zoektocht naar waterveiligheid inluidt.

In het overzichtswerk *Nederlands grote rivieren. Drie eeuwen strijd tegen overstromingen* brengt de auteur deze zoektocht naar veilige en, zo voeg ik er aan toe, bevaarbare rivieren vanaf omstreeks 1700 uitvoerig in kaart. Daaraan voorafgaand behandelt de auteur in het eerste hoofdstuk de huidige situatie, vervolgens de stand van zaken rond 1700 en keert dan weer terug

naar de ontwikkelingen van voor de achttiende eeuw. Compositorisch een wat ongelukkige keuze en bovendien wordt hier inhoudelijk een kans gemist enige relevante waterstaatkundige en historisch klimatologische ontwikkelingen sedert de middeleeuwen wat steviger aan te zetten dan nu het geval is. Dat geldt ook voor de ontwikkeling van de cartografie, een destijds elementair instrument voor de toekomstige aanpak van de door tijdgenoten als ‘bedorven’ omschreven rivieren. De talrijke historische rivierkaarten die in het boek zijn opgenomen en een functionele rol spelen in het betoog, maken dit gemis enigszins goed.

Na deze opmaat brengt de auteur de eerste grote, offensieve fase in de verbetering van de rivieren in kaart. Deze periode begint met de aanleg van het Pannerdens Kanaal in 1707 en eindigt met de opening van de Bergse Maas in 1906, een van de nieuwe uitmondingen naar zee. In deze voor het fysiek voortbestaan van de Nederlandse natie cruciale twee eeuwen voerden waterstaatsingenieurs, in samenwerking met het bedrijfsleven, externe adviseurs en dankzij de ruim stromende Indische baten met vallen en opstaan een Deltawerk van ongekend formaat uit. Het rivierengebied wordt vanaf 1850 vrijwel geheel op de schop genomen met als uiteindelijk resultaat genormaliseerde rivieren met eigen uitmondingen naar zee, versterkte dijken, een veiliger land en, op wat langere termijn, een sterke verbetering van de bevaarbaarheid. Deze fase in geschiedenis van de rivierverbetering wordt (zeer) gedetailleerd beschreven, inclusief de talrijke plannen, adviezen, debatten en conflicten die daarmee samenhangen.

Daarmee beklemtoont Burgers nog maar eens welke inspanningen de Nederlandse samenleving telkenmale moet leveren om het land überhaupt bewoonbaar te houden. Deze specifieke en complexe verhouding van een cultuur tot natuur, oftewel haar omgeving, loopt als een rode draad in de Nederlandse geschiedenis. Dat blijkt wederom uit de vakkundige behandeling waarmee de auteur zich buigt over de tweede grote fase in het offensieve rivierbeheer die zich in de twintigste eeuw afspeelt. Daarin vindt de voortzetting plaats van de verdere ontwikkeling van een waterbeheersing op nationale schaal onder veranderende politieke, sociaal-culturele en economische condities. In dat kader wordt aandacht besteed aan de beheersing van de Maas, de afdamming van delen van de benedenloop van de rivieren, urgent na de catastrofe van 1953 en, deels in samenhang daarmee, de kanalisatie van Nederrijn en Lek, de verbetering van de IJssel, de bestrijding van de verzilting van zoet rivierwater en, als *pièce de résistance* de jongste ontwikkelingen in het kader van het programma Ruimte voor de Rivier.

Bij de behandeling daarvan, in mijn ogen het beste deel van deze studie, wijst de auteur allereerst op de maatschappelijke commotie die ontstond nadat de eerste dijkverzwaringen in de jaren zeventig waren uitgevoerd met soms desastreuze gevolgen voor het eeuwenoude rivierenlandschap. Protesten daartegen leidden er toe dat het rijk zich genoodzaakt zag in de toekomst rekening te houden met landschaps-,

natuur- en cultuurhistorische waarden in haar ontwerpplannen, hetgeen niet voorkwam dat de spanning in het rivierengebied tussen voor- en tegenstanders van zowel dijkverzwaring als van andere grootschalige ingrepen in de jaren tachtig verder opliep. Tegen deze achtergrond vonden na 1995 nieuwe dijkverzwaringen plaats en daarop volgden in het begin van deze eeuw de plannen in het kader van de operatie Ruimte voor de Rivier. Deze gaven opnieuw aanleiding tot maatschappelijk protest, de oprichting van nieuwe actiegroepen en tot bijstelling van beleidsonderdelen. Ton Burgers toont in de beschrijving daarvan scherp aan dat omgaan met water altijd spanningsvol is vanwege de grote onzekerheden waarmee dit gepaard gaat, alle *know how* en rekenmodellen ten spijt. Die wetenschap verleidt de auteur, zeker in het laatste deel van zijn werk, tot kritische commentaren op verantwoordelijke politici, gezagsdragers, beleidsmakers en klimaatsceptici. Zij zouden zich niet door 'incidenten van de wijs moeten laten brengen' maar in plaats daarvan een 'vaste lijn moeten volgen' gecombineerd met de herinvoering van nuchterheid en praktisch inzicht in het rivierenbeleid.

Een prikkelende afsluiting van een grondige studie die kan worden gekarakteriseerd als een degelijke synthese van vier decennia onderzoek op dit domein. Zo bezien brengt deze studie in wetenschappelijk opzicht weinig nieuws, met uitzondering van de passages waarin de meest recente ontwikkelingen worden beschreven. Desalniettemin is hier sprake van een nuttig en gedetailleerd overzichts- annex naslagwerk mede omdat de auteur – als waterbouwkundig ingenieur van professie – op heldere wijze complexe waterbouwkundige problemen uitlegt en voorziet van informatieve kaderteksten en dito bijlagen.

Toon Bosch, Open Universiteit

Remieg Aerts e.a. (eds.), *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam: Boom, 2015, 548 pp., ISBN 978 90 8953 199 5).

In dit huis is een omvangrijke geschiedenis van de Tweede Kamer in acht thematische en zeven chronologische hoofdstukken, en 34 (of 35 volgens de Inleiding) 'vignetten' met korte biografische of thematische schetsen. De bijdragen zijn geschreven door Leidse en Nijmeegse historici die zich de afgelopen jaren onderscheiden hebben in een stroom van publicaties over de Nederlandse parlementaire cultuur, en een enkele politicoloog en staatsrechtgeleerde. Het resultaat mag er zijn. Alle bijdragen zijn gebaseerd op diepgravende kennis van het onderwerp en van de bronnen voor de geschiedenis van het parlement. De auteurs zijn vertrouwd met het karakter van hun hoofdpersonen en weten hun wederwaardigheden overtuigend te plaatsen in een historische context.

De verdeling in thematische en chronologische hoofdstukken en vignetten leidt onvermijdelijk tot een zekere versnippering en tot doublures van informatie en van anekdotiek. Jammer is dat veel van wat in enkele thematische hoofdstukken naar voren wordt gebracht, niet is geland in de chronologische hoofdstukken. Zo wordt de voortreffelijke staatsrechtelijke analyse van de parlementaire kerntaken door Paul Bovend'Eert niet opgepakt door de andere auteurs, zoals ook de heldere analyse van twee eeuwen parlementaire journalistiek door Huub Wijfjes (de enige auteur zonder Leidse of Nijmeegse affiliatie) relatief geïsoleerd blijft van de historische beschouwingen in het boek. Het is alsof de Leidse en Nijmeegse historici vooral gefascineerd zijn door het politieke spel, door de manifestatie van politiek in de openbaarheid van de plenaire vergaderzaal. Ze zijn minder geneigd te kijken naar de wijze waarop compromissen, wetten en beleidswijzigingen tot stand komen, achter de groene gordijnen, via de pers, in de commissiekamers en nog minder zichtbaar: in het verkeer tussen Kamerleden en ministeries. Dat lijkt in lijn met het onderscheid dat in de inleiding wordt gemaakt tussen parlementaire geschiedenis (de geschiedenis van politieke representatie) en geschiedenis van het parlement (de geschiedenis van het instituut Tweede Kamer), maar je kan je afvragen of zo'n onderscheid in feite wel te maken valt: pers, ambtenaren en achterkamertjes maken net zo goed deel uit van de geschiedenis van het parlement.

Een gedenkbuch dat ook op de huid van de tijd wil zitten, loopt het gevaar dat het wordt ingehaald door de actualiteit. Auteurs en redacteurs kunnen het niet helpen dat net toen het boek uitgegeven was Kamervoorzitter

Van Miltenburg, die het voorwoord van het boek schreef, moest aftreden. Ook misten de auteurs net de frontale aanval van Geert Wilders op het ‘nepparlement’ en de ongekende, kortdurende crisistemming rond het lekken uit de ‘Commissie Stiekem’ waarin de fractievoorzitters in strikte vertrouwelijkheid het werk van de inlichtingendiensten bespreken. Wilders’ recente antiparlementaire retoriek zou moeiteloos ingepast kunnen worden in Carla Hoetinks nuchtere analyse van Wilders’ functioneren als parlementariër pur sang. Maar beide andere punten, het voorzitterschap en het commissiewerk, geven aanleiding tot nadere overdenking.

Allereerst het voorzitterschap, of beter: de vergadercultuur. Niet alleen voor de buitenstaander, maar ook voor het beginnende Kamerlid is het lastig greep te krijgen op de mores, de ongeschreven regels van het parlementaire handwerk, van het politieke spel. Opmerkelijk is dat daaraan geen thematisch hoofdstuk is gewijd. Wel komt in de chronologische hoofdstukken het leiden van de plenaire vergaderingen ruimhartig, zij het niet systematisch, aan de orde. De invulling van het voorzitterschap is hier een belangrijke sleutel voor het ontsluiten van de geheimen van de vergadercultuur van de Kamer. Exemplarisch hoofdstuk in dit verband is dat van Jouke Turpijn, die op zeer levendige, zij het wat chaotische wijze analyseert hoe tussen 1848 en 1887 de Tweede Kamer zich ontwikkelde tot een volwaardig en zelfbewust parlement met een eigen vergadercultuur.

Dan het fenomeen dat een belangrijk deel van het Kamerwerk (de laatste jaren inclusief de besluitvorming) zich afspeelt in commissievergaderingen, dus buiten de plenaire vergaderzaal. De algemene ontwikkeling van het commissiestelsel komt ruimschoots aan bod in de chronologische hoofdstukken. Maar nergens wordt geanalyseerd wat de impact van de versterking van het commissiestelsel door de jaren heen was op de uitoefening van kerntaken van de Tweede Kamer: wetgeving en controle van de regering. Slechts en passant lezen we hoe een tweedeling ontstond tussen het specialistische debat in de commissiekamer tegenover het generalistische spel in de plenaire zaal. Juist hier hadden de staatsrechtelijke overwegingen van Bovend’Eert goede diensten kunnen bewijzen.

Dit alles is natuurlijk geen toeval. Openbaarheid, beeld en zelfbeeld staan centraal in dit kloeke boek. Dit culmineert in een prachtig hoofdstuk van Henk te Velde over de parlementaire retorica en een bevlogen slotbeschouwing van Remieg Aerts over het Nederlandse parlement als uitdrukking of spiegel van de nationale volksaard. In deze aanpak blijkt echter alleen plaats voor een functionele reflectie op het fenomeen politieke representatie als het gaat om elementaire zaken als kiesrechtuitbreiding of de sociale achtergrond van de Kamerleden. Verwijzingen naar meer fundamentele beschouwingen over de aard van het Nederlandse politieke stelsel, bijvoorbeeld in het werk van E. H. Kossmann, of naar meer politiek-filosofische werken over politieke representatie ontbreken. Ook alternatieven voor de parlementaire democratie, of zelfs maar de Kamerdebatten daarover,

komen niet of maar zeer zijdelings aan de orde. Het verplaatsen van politieke representatie naar corporatieve raden, openbare lichamen of referenda (denk aan het drama van het door de Tweede Kamer mogelijk gemaakte Europese grondwetsreferendum in 2005) blijft goeddeels ongenoemd.

Maar dit zijn slechts overwegingen in de marge. Belangrijker is dat de auteurs en redacteuren een veelzijdige, uitstekend gedocumenteerde en nagenoeg volledige geschiedenis van de Tweede Kamer hebben opgeleverd die bovendien prachtig is uitgegeven. Een nu ontbrekend (online) zakenregister zou er een onmisbaar naslagwerk van maken.

Dirk Jan Wolfram, Rijksuniversiteit Groningen

Wim Cöp, *Het spel van de macht. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1597 en 1629* (PhD Tilburg University 2014; Hilversum: Verloren, 2015, 344 pp., ISBN 978 90 8704 464 0).

Central to *Het spel van de macht* [*Power Games: The Van Broecheven Family and the Political and Economic Elite in 's-Hertogenbosch between 1579 and 1629*] are the questions of how the Van Broecheven family were able to gain and consolidate power and standing in 's-Hertogenbosch, and how this power was used to influence urban decision-making. In this thesis, which earned Wim Cöp his doctorate at the University of Tilburg in 2014, the author frames this analysis by examining the entire city administration. The analysis starts in 1579 with the reconciliation with Philip II during the Dutch Revolt and ends in 1629 with the integration of the city into the Dutch Republic. These were turbulent years in which 's-Hertogenbosch, one of the northernmost fortresses of the Spanish Netherlands, faced the consequences of the war between the Southern and Northern Netherlands on a daily basis.

This book connects with dozens of monographs, published over the past few decades, on urban elites and the functioning of city administrations in the Netherlands. Some of these publications focused on 's-Hertogenbosch, which until 1629 was one of the four Brabant capital cities with a vote in the Estates. In 1998 A.H. Schuttelaars dedicated a monograph to the higher administrative echelons of the city between 1500 and 1580. A recent publication is Jord Hanus's analysis of socio-economic structures and the distribution of income during the long sixteenth century (see A.H. Schuttelaars, *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving 1500-1580* (Nijmegen 1998); J. Hanus, *Affluence and Inequality in the Low Countries: The City of 's-Hertogenbosch in the Long Sixteenth Century, 1500-1650* (Brussels, Leuven 2014)). Cöp uses both to put his own analyses in a wider perspective. Schuttelaars's book was certainly an important source of inspiration, as seen from the analogous composition of Cöp's monograph and the similar division of the urban elites under scrutiny. However, Cöp does more than simply apply methods and theories elaborated by other researchers to a neglected period in the history of 's-Hertogenbosch. His purpose is to accommodate urban history and family history and to test the methodological possibilities of the latter. Therefore the book engages in different domains, such as elite research, the investigation of decision-making processes and the analysis of urban political practices. The marriage between family history and urban history opens up interesting perspectives and

results, but does not always benefit the clarity of the argument, as explained below.

Cöp's merit is to have processed an abundance of sources and source types in a very original way. The manner in which the author systematically defines the concepts used – for example political power, economic power, social-cultural power, inequality, social stratification and standing – and translates this into applicable historical research methods, deserves praise. Moreover, the analysis happens in a constant dialogue with historiography on other cities, such as Breda, Antwerp, Zwolle and Hoorn. Time and again, Cöp questions the singularity of his research subject. For instance, he confirms that in 's-Hertogenbosch a certain division existed between political and socio-economic elites, as opposed to cities in the province of Holland.

Cöp goes on to discuss the political organization of the city, its connections with higher levels of administration, the position of the Van Broecheven family and its individual scions, the political power of the elites, the economic situation of the city and its dignitaries and the distinct sources of power of the Van Broechevens. He does so primarily through quantitative prosopographical methods and tries not only to discuss power, but also to measure it. This is illustrated by the analysis of dynasty formation among aldermen in the period under scrutiny. The question of whether this group oligarchized is tackled by combining calculations of the number of terms of office per alderman and per alderman's family, the 80 percent criterion (percentage of the aldermen filling 80 percent of the posts) and the 'oligarchization index' (the ratio of the actual number of posts to the theoretically possible maximum number of posts). Furthermore, in a very insightful section and thanks to this combination of quantitative and qualitative research – the latter consisting of content analysis of resolutions and the reconstruction of decision processes – Cöp shows that the city council did take the guilds into account in the administration, contrary to older views on the subject.

Unfortunately, qualitative research is sometimes pushed into the background. For example, it is made clear that the Van Broechevens, primarily *pater familias* Henrick and his brother Rogier, managed to gain remarkable influence in the city administration in only a couple of decades thanks to a series of complementary networks and the accumulation of political and socio-economic power. However, it is seldom made clear how they managed to mould policy to their wishes, which dossiers they were able to influence to their benefit, and to what degree they acted within or against specific factions and lobbying groups. This is regrettable, as Cöp explicitly calls the analysis of political decisions and the process of policy formation the most adequate strategy to answer his research questions. He also rejects historical network analysis, claiming it is hardly possible. I do not agree with this position. Not only is the reconstruction of so-called whole networks relevant, as Cöp seems to suggest, but ego networks around specific key figures can also be very

telling. The data Cöp selected can certainly be used to calculate the density of the connections between the nodes in the network of the 's-Hertogenbosch city administrators, as well as other aspects of these relationships. Cöp's conclusions about the rise of the Van Broechevons could have been reinforced through social network methods.

The combination of urban and family history is certainly fruitful. Presented as a form of microhistory, the author analyses the actions of the Van Broechevons and compares their ascendancy with the often quite distinct trajectories of their fellow city administrators. The second chapter on the history of the family until 1570 is, however, incongruous. The meticulous genealogical research is superfluous to understanding the author's central argument. Minor criticisms include missing references in the sketch of the administrative system of the Duchy of Brabant, and the confusion regarding 'Geheime Raad' and 'Privéraad' on page 56: both terms refer to the same institution – the Brussels Privy Council.

However, these observations do not outweigh the merits of Cöp's monograph. He lists the positions the Van Broechevons obtained and what goals they served. In doing so, he participates in the debate on what is more important for building up power: the exercise of key positions, or the personality and capacities to extend their range of action. For Cöp, the latter seems no less important than the former. This book also gives us fresh insights into the significance of informal decision-making and the promotion of interests for an early modern city. There is more than one mention of the role of the city's representatives in the Estates of Brabant and lobbying the Brussels central government apparatus. Finally, Cöp's most convincing conclusion is the finding that different factors benefitted the power position of the Van Broechevons. They coupled capacities and adaptational power – such as the emphasis on university degrees – with clever career strategies. Thanks to their numerous sons, Henrick and Rogier and their descendants were able to be simultaneously active as alderman, *rentmeester* – functionaries responsible for collecting taxes – and pensionary, to participate both in the 's-Hertogenbosch administration and higher administrative levels, and to engage in political and commercial activities at the same time. This breadth explains their remarkable advance in 's-Hertogenbosch in the period under scrutiny and laid the foundations of the family's further rise up the political and social scale in the seventeenth- and early eighteenth-century Southern Netherlands.

Klaas Van Gelder, Ghent University